

The Ministry of Education of Azerbaijan Republic

**The export potential of food processing industry and factors that
contribute its development: Case of Azerbaijan Republic**

Sevil Hajieva

UNEC SABA

Azerbaijan State University of Economics

June, 2018

Acknowledgement

Initially, I want to thank to my leading supervisor, Ph.D Seymour C. Aliev for his tireless support, advice, encouragement and confidence. I am so lucky to have a leader who cared and helped so much about my thesis and responded my problems and questions so patiently.

Abstract

The export potential of food processing industry and factors that contribute its development: Case of Azerbaijan

Sevil Hajieva

Supervisor: Ph.D Seymur Aliev

UNEC SABAH

Təqdim edəcəyim diplom işi birbaşa olaraq beynəlxalq və milli miqyasda sənayeləşmə, qida sənayesi və onun inkişafına istiqamətlənmişdir. İşin yazılmasında bir çox yerli və xarici ədəbiyyatlar, məqalələr və təcrübələrdən istifadə olunmuşdur. Araşdırmanın əsas məqsədi isə keçid iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasətinin formalaşmasının nəzəri və praktiki məsələlərini kompleks tədqiq etmək və ixrac siyasətinin optimallaşdırılması istiqamətində konkret təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Araşdırmanın əsas məqsədinə uyğun olaraq, tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- müasir şəraitdə dünya və ölkədaxili təsərrüfat əlaqələri sistemində ixrac siyasətinin funksional rolunu və yerini müəyyən etmək;
- ixrac siyasətinə müasir elmi yanaşmaları sistemli təhlil etmək və ölkənin ixrac potensialının kateqorial və fenomenal ölçülərini müəyyən etmək;
- milli iqtisadiyyat sektorlarının beynəlxalq ixtisaslaşmasının qanunauyğunluqlarını və müasir meyllərini tədqiq etmək;
- ölkənin ixrac potensialının genişləndirilməsi kontekstində ixrac siyasətinin formalaşması və reallaşdırılması sahəsində beynəlxalq təcrübəni və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübələrini müqayisəli təhlil etmək;
- transformasiya şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasətinin əsas prioritetlərini və istiqamətlərini müəyyən etmək;

- ixrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin institusional amillərini müəyyən etmək;
- Azərbaycanın ixrac potensialının formalaşması prosesini mövcud geoiqtisadi şərait və qlobal kommersiya strategiyası kontekstindən təhlil etmək;
- Azərbaycanda ixrac istehsal ixtisaslaşmasının innovasiya-texnoloji inkişaf modelinin əsas parametrlərini müəyyən etmək;

Azərbaycanın ixrac potensialının və ixracın mövcud strukturunun faktorlu təhlilini həyata keçirmək, ortamüddətli perspektiv üçün onun çoxvariantlı proqnoz hesablamalarını aparmaq və alınan nəticələrdən ixrac fəaliyyətinin

Contents

Acknowledgement.....	0
шибка! Закладка не определена.	
Abstract.....	0
шибка! Закладка не определена.	
Contents.....	5
Introduction.....	5
CHAPTER1	
1.Sənayələşmə strategiyası.....	7
1.2. Sənayələşmənin inkişafda rolu.....	8
2. Dünya təcrübəsində inkişafın əsas faktorları.....	13
2.1. Keyfiyyət göstəriciləri.....	14
2.2. Qida sənayesində inkişaf potensiallı ölkələr və data.....	15
3. İxrac siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının beynəlxalq təcrübəsi.....	17
4. Araşdırmanın elmi yeniliyi.....	18
5. İxracat potensialının ölçüləri.....	20
5.1. Kateqorial.....	22
5.2. Fenomenal.....	27
CHAPTER 2	
1. Milli iqtisadiyyatların ixracyönümlü sektorlarının formalaşdırılmasının qanunauyğunluqları.....	32
2.Transformasiya şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasətinin prioritetləri və istiqamətləri.....	40
3. Azərbaycanın ixrac potensialının və ixracın strukturunun kompleks təhlili.....	48
4. Görülməli olan tədbirlər	

5. Notic .....52

References.....

Giriş

İxrac siyasətinin formalaşdırılması hər dövlətin dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə integrasiyasında mühüm şərt sayılır. Xüsusilə, keçid iqtisadiyyatı şəraitində ixrac siyasətinin düzgün təyin olunması milli iqtisadiyyatın yaradılmasında, onun kənar güclərlə rəqabətin məhvedici təsirlərindən qorunması və iqtisadi cəhətdən təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, yüksək səviyyəli texnologiyalara dayanan ixrac istehsal komplekslərinin yaradılmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan keçid iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırıldığı və iqtisadiyyatın azadlığının genişləndirildiyi bir zaman kəsiyində ixracın qorunması və təkan verilməsi istiqamətində ən optimal və davamlı strategiyanın müəyyən edilməsi və onun ölkənin demək olar ki, bütün texnoloji modernləşmə və sənaye siyasəti kontekstində realizə edilməsi olduqca önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

İxrac fəaliyyətinin nəticələrinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi ölkənin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və sağlamlaşdırılmasında mühüm amilə çevrilə bilər və həmçinin daha əlverişli ixrac ixtisaslaşmasının mövcudluğu innovasiyaların genişləndirilməsinə və elmtutumlu istehsal sahələrinin inkişafına ciddi təsir göstərməklə sosial sistemin inkişafının arzu olunan parametrlərinin əldə olunmasına real zəmin yarada bilər.

Ümumilikdə isə giriş olaraq dünyanın son illər qida sənayesinin vəzxiyyətinə nəzər salaıq. 2000-ci ilə qədər dünya qida sənayesi sektoru durğun olaraq qaldı. 2000-ci ildən etibarən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusən də, olduqca artıb. 2014-cü ildə dünyanın ən böyük 73 ölkəsinin qida sənayesinin (içkilərin) ümumi göndərmə dəyəri 2001-ci ildə 2001-ci ildəki real göstəricidən 2,2 dəfə çox (6.0468 trilyon ABŞ dolları) təşkil etmişdir. 2011-ci ildən etibarən qlobal artım bütün hallarda sarsılmaz olsa da, ölkələrdən ölkəyə müxtəlif vəziyyətlər dəyişir. 2001-ci ildən 2011-ci ilə olan orta illik artım tempi 73 ölkənin hamısında müsbət olmuşdur, lakin 2011-2014-cü illəri əhatə edən dövrə nisbətən demək olar ki, yarısı (35 ölkə) mənfi olub, bu da hər bir ölkənin qida sənayesi, eləcə də sənayesi kimi güclərinin bərabərliyi.

Azərbaycana gəldikdə isə ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi xarici iqtisadi əlaqələrin iki təməl konseptual prinsipi əsasında – azad ticarət və proteksionizm

(himayəçilik) - tənzimlənsə də son dövrlərdə dünya bazarında baş verən global hadisələr və konyunktur dəyişiklikləri – maliyyə böhranı, neftin qiymətlərinin kəskin olaraq aşağı düşməsi, dolların məzənnəsinin qalxıb- enməsi və bir sıra geosiyasi problemlərin qabarması ixrac siyasətinin formalaşdırılmasında həm nəzəri-metodoloji cəhətdən, həm də praktiki fəaliyyət baxımından yeni konseptual yanaşmaların işlənilib hazırlanmasına ciddi ehtiyac yaratmışdır ki, bütün bunlar da tədqiq olunan mövzunun aktuallığını daha da artırır.

CHAPTER 1

Sənayeləşmə strategiyası

Sənayeləşmənin həyata keçirilməsi üçün seçilmiş strategiyalar, sənaye iqtisadiyyatının keyfiyyətlərinə nail olmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının əsas hədəfləri və bu istiqamətdə istifadə olunan siyasət alətləri çox vacibdir. Araşdırmanın bu hissəsi sənayeləşmə kontekstində sənayeləşmə strategiyalarının əsas xüsusiyyətlərini və xüsusilə qloballaşan dünyada ixracata əsaslanan sənayeləşmə strategiyasının funksiyasını nəzərdən keçirəcəkdir.

Strategiya fəaliyyətlərini şüurlu və obyektiv şəkildə müəyyənləşdirilmiş və açıq şəkildə elan edilmiş məqsədlərə istiqamətləndirməkdir; və siyasət məqsədi əldə etmək üçün qəbul edilmiş strategiyanın istiqamətində istifadə olunan vasitələrə istinad edir. Bu halda; bir hədəfə çatmaq üçün qəbul edilən strategiya ilə uyğunlaşacaq siyasətlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu izahatlar kontekstində, iqtisadiyyat elmində, ölkələrin iqtisadi idarələrinə çatmaq istədikləri bəzi hədəflər də var. Bu hədəflər üçün qəbul edilən strategiyanın uğuru da həyata keçiriləcək iqtisadi siyasətdən asılıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrin əsas məqsədi olan sənayeləşmə istiqamətində inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən seçdiyi strategiyalar və həyata keçirmək siyasəti bu mənada çox əhəmiyyətli bir ehtiyata sahibdir.

İnkişaf etmək, inkişaf etməkdə olan ölkələrin aradan qaldırılmasına etiraz edən əsas problemlərdən biridir və bu gün inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatmaq üçün yaşamaq üçün lazım olan bir vaxtdır. Buna görə inkişaf etməkdə olan ölkələr baxımından böyük bir təklif var.

Sənayeləşmənin inkişafdakı rolu

İqtisadi inkişaf anlayışı bəzən iqtisadi mənada eyni mənada istifadə edilirsə də, bu, müxtəlif mənaları olan iki anlayışdır. İqtisadi böyümə başdan sona qədər iqtisadiyyatın milli gəlirinin artımına aiddir. Bu keyfiyyətcə deyil, kəmiyyətdir. İqtisadi inkişaf, digər tərəfdən, iqtisadi böyüməyə qarşı iqtisadiyyatdakı struktur və keyfiyyət dəyişikliyinə aiddir. İnkişaf konsepsiyası iqtisadi, mədəni, sosial və tarixi ölçüləri əhatə edən bir anlayışdır. Bəzi iqtisadçılar da Qərbin kapitalist iqtisadiyyatlarının Sənaye İnqilabından sonrakı inkişaf müddətlərindən hərəkətlə inkişafı, adam başına düşən milli gəliri çox az olan bir ölkənin, bunu davamlı və öz özünü edama etdirə şəkildə arttırabilme müddəti olaraq ifadə etmişdir. Yuxarıda göstərilən izahatlardan da göründüyü kimi hər iqtisadi artım iqtisadi inkişafı əhatə edə bilməz. Məsələn, bir iqtisadiyyatda bir neçə il ard-arda meydana gələn böyümə, iqtisadiyyatdakı struktur bir dəyişmədən deyil də, iqlim şərtlərinin əlverişli olması nəticəsində kənd təsərrüfatı sektorundakı yüksək istehsaldan qaynaqlanır ola bilməkdədir. Lakin iqtisadi inkişaf uzun müddətdə iqtisadi artım gətirir. Çünki inkişafda gələn struktur dəyişikliyi, istehsalın məhsuldarlığının da davamlılığını təmin edir.

Sənaye inqilabından sonra sənayeləşmə prosesinə daxil olan ölkələr bu gün inkişaf etmiş ölkələri təşkil edir, sənayeləşməni həyata keçirə bilməyən ölkələr bu gün inkişaf etməkdə olan ölkələri təşkil edir. Bu baxımdan, inkişaf problemi inkişaf etməkdə olan ölkələrin problemidir.

Sənaye İnqilabı prosesin başlanğıcı kimi qəbul edilir və bu, ölkələr arasında inkişafın fərqlərini təşkil edir. Sənaye inqilabı statik kənd təsərrüfatı strukturundan dinamik sənaye quruluşuna keçid təmin edərək, ölkə iqtisadiyyatlarında çox əhəmiyyətli bir struktur dəyişikliyinə səbəb oldu. Beləliklə, 18-ci əsrin ikinci yarısından günümüze qədər olan sənayeləşmə prosesi ölkələr arasında inkişaf fərqlənməsinə gətirib çıxardı. İstehsalatdakı sənaye inqilabının gətirdiyi bu dəyişiklik artımın bölüşdürülməsi ilə istehsal prosesində məhsuldarlıq artımlarına yol açmışdır. İstehsal prosesində istifadə edilən yeni texnika, ənənəvi kənd təsərrüfatı cəmiyyətindən fərqli olaraq, investisiyaların əhəmiyyətini ortaya qoyan zavod tipli təşkilatlar tələb edir. Üstəlik, yeni sosial struktur olan sənaye cəmiyyətində, hər kəs iqtisadi fəaliyyətdə bərabər pay ala bilməz ki, bu cəmiyyətdə ayrılmaz sosial qrupların yaranmasına səbəb olmuşdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələr baxımından, az inkişafın əsas göstəriciləri, yüksək əhali artım tempi, kənd əhalisinin sıxlığı, aşağı savadlılıq səviyyəsi, qısa ömür sürəti və s. sayılır. Bununla birlikdə iqtisadi mənada ən əhəmiyyətli göstərici adambaşına düşən gəlir səviyyəsidir. Bu, gəlirlərin yararsız hissəsi kimi müəyyən edilən qənaətin kifayət etməməsinə gətirib çıxarır. Bu vəziyyət inkişaf etməkdə olan ölkələrdə gizli işsizliklə müşayiət olunur. Digər tərəfdən istehsal edilən malların əsasən xammal

və kənd təsərrüfatı malları olması və texniki biliklərin sənayeləşmiş ölkələrə nisbətən aşağı olması inkişaf etməkdə olan ölkələrin ümumi xüsusiyyətidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı sektorunun çəkisi qorunub saxlanılan bir quruluş var, texnologiya geri qaytarılır və sosial məsələlər qalır. Xoşbəxtlik səviyyəsini yüksəltmək üçün inkişaf etməkdə olan bu ölkələr, inkişaf etmiş ölkələrin sənayeləşmiş və inkişaf mərhələlərində fərqli təcrübəyə, texnoloji biliklərə və ixtisaslaşmalara malik olurlar. Sənayeləşmədən əldə edilən struktur dəyişikliklər iqtisadiyyatın digər sektorlarında da əks olunacaq və digər sahələrdə də inkişaf olacaqdır. Bu, bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına gətirib çıxaracaq. Buna görə də, sənayeləşmə inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişafı ilə sinonim sayılır. Əhəmiyyətli olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişaf baxımından əkinçilik və sənaye sektorlarının prioritetli olduğu ədəbiyyatda fərqli fikirlər var. Bununla yanaşı, bu iki sektor arasında aydın bir fərq yaratmaq da çətinidir. Kənd təsərrüfatı sektoruna prioritet verməklə yanaşı, inkişafda aşağıdakı üstünlüklər mövcuddur:

-Əkinçilik istehsalına aşağı sərmayə qoyuluşları ilə nail olmaq mümkündür və sənayeləşmə üçün səmərəliliyin yığılması faydalıdır.

-İnkişaf etməkdə olan ölkələrin sahibkarlıq və texniki biliklərinin qeyri-kafi olması kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında ciddi problemlərin yaranmadığını göstərir.

-Kənd təsərrüfatı investisiyalarının idxalı olmaması ödəmə balansı və xarici ticarətlə bağlı problem yarada bilməz.

-İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə sürətli böyüyən əhali ərzaq ehtiyaclarını ödəməkdə də üstünlük təşkil edəcəkdir. Sənaye sahəsinə prioritet verilməsi lazım olduğuna görə, bu sektor kənd təsərrüfatı sektorunda faydalı olan bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar aşağıdakı şəkildə ifadə edilir.

-Sənayedə yüksək ehtiyat elastikliyi istehsalın azaldılmasına və istehsalın artmasına imkan verir.

Strateji və sənayeləşmə anlayışlarına açıqlıq gətirdikdən və inkişafdakı rolunu araşdırdıqdan sonra sənayeləşmə strategiyası anlayışının mənasını açıqlamaqda da fayda vardır. Sənayeləşmə strategiyası sənayeləşməyə nail olmaq üçün aparılan ümumi yanaşmaları ifadə edir. İqtisad ədəbiyyatında iki təməl sənayeləşmə strategiyası vardır: idxal əvəz sənayeləşmə strategiyası və ixracata istiqamətli sənayeləşmə strategiyası. İşin mövzusu gərəyi, ixracata söykənən sənayeləşmə strategiyaları üzərində durulmaqla birlikdə, idxal əvəz sənayeləşmə strategiyası haqqında da ümumi bir məlumat verilməkdədir.

İxracata söykənən Sənayeləşmə Strategiyası. əsrdə iqtisadiyyat siyasəti sahəsində suveren olan Neo-Klassik görüş, 1930 dünya iqtisadi böhranını təqib edən dövrlərdə toplumsallığın fərdiliyin önünə keçməsiylə yeri "yapısalcı yanaşma"ya buraxmışdır. Bu yanaşmanın inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənayeləşmənin mövzusunda təklifi, yuxarıda təsvir idxal əvəz sənayeləşmə strategiyası olmuşdur. Ancaq 1970-ci illərin ilk yarısında idxal əvəz sənayeləşmə strategiyasının dövlət korumacılığı altında daxili bazara istiqamətli sənayeləşmə siyasətinin qaynaq dağılımında yaratdığı pozuqluqdan yola çıxaraq bu strategiyaya yönəldilən tənqidlərə qarşı Neo-Klassik iqtisadçılar xaricə dönük sənayeləşmə yanaşmasını önə sürmüşlərdir. Xaricə dönük sənayeləşmə yanaşmasının özünü meydana gətirən ixracata söykənən sənayeləşmə strategiyası da təməlinə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsini saxlamaqdadır. Adam Smithin ortaya atdığı, ölkələrin uzmanlaşması və əmək bölgüsü yolu ilə reallaşdırılacaq olan xarici ticarətin tərəf ölkələrin hamısına fayda təmin edəcəyi görüşü tək bir ölkənin mütləq üstünlüyünə əsaslanırdı. David Ricardo isə, Adam Smithin "Mütləq Üstünlüklər" adı verilən bu nəzəriyyəsini bir addım daha irəli daşımış və ölkələrin nisbi olaraq üstün olduqları sahədə uzmanlaşmalarının da qaynaq dağılımında fəaliyyət və ölkə nəşükür artım təmin edəcəyini müdafiə edən "Müqayisəli Üstünlüklər" nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Bu görüşə görə ticarətə tərəf olan hər ölkə müqayisəli olaraq üstün olduğu malı çıxarıb bu malı digər ölkəyə satmaq, müqayisəli olaraq üstün olmadığı malı isə digər ölkədən idxal etmək surətiylə xarici ticarətdən bir qazanc əldə edəcəkdir. Bu ənənəvi xarici ticarət nəzəriyyəsi əkinçilik məhsulları ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələrlə sənaye məhsulları ixracatçısı olan inkişaf etmiş ölkələr arasındakı əlaqələri izah edir. Ancaq bir müddət sonra əkinçilikdə və digər investisiya sahələrindəki məhsuldarlıq artımının əkinçilik xarici sektorlara da qaynaq ötürülməsi reallaşdırması kaçınılmazdır. Bu gün sənaye məhsulları ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələr var. Bu vəziyyəti açıqlamaq üçün də müqayisəli üstünlüklərin statik deyil, dinamik bir şərhə lazımdır. Buna görə isə, inkişaf etməkdə olan ölkələr öz faktor təchizatları istiqamətində aşağı xərclərlə bəzi sənaye qollarında inkişaf göstərə, beləliklə də bəzi sənaye qollarının inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə sürüşməsi vəziyyəti söz mövzusu olabilecekdir. Bütün bu açıqlamalardan sonra ixracata söykənən sənayeləşmə strategiyasının bir tərifini vermək lazım olsa; kənd təsərrüfatı məhsulları və ənənəvi olmayan xammalların məmul və yarı məmul olaraq ixrac edilməsi və sənaye malları ixracatının ənənəvi mal ixracatının yerini alması üçün tətbiq olunan strategiya deniləbilmektedir. Bu strategiyada istehsalın determinant olan, idxal əvəz sənayeləşmə strategiyasından fərqli olaraq xarici tələbdir.

Məqsədləri:

İxracata əsaslanan sənayeləşmə strategiyasını tətbiq etməklə inkişaf etməkdə olan ölkələrin məqsədlərini aşağıdakı şəkildə göstərmək olar

Ölkədəki müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinə uyğun olaraq xarici bazarlara ixrac edə biləcək bir sənaye istehsalı quruluşunu yaratmaq üçün,

Xarici ticarətdə liberal siyasət aparmaqla xarici bazarları açmaq,

- Xarici ticarətin strukturunu ixracını təşviq edəcək xarici ticarət siyasətlərini həyata keçirməklə dəyişdirmək,
- Azad bazarın xüsusiyyətlərinə əsaslanan və özəl təşəbbüsə əsaslanan iqtisadi quruluş yaratmaq.

Bu məqsədlər istiqamətində həyata keçiriləcək siyasət və bu siyasətlərin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün vasitələrin seçilməsi strategiyanın uğurunda və effektivliyində böyük önəm daşıyır.

Tətbiq olunan strategiyalar:

İthalatın məqsədi əvvəlcədən idxal olunan malların yerli istehsalını idxalın qismən və ya tamamilə qadağan edilməsi, yeni qurulan körpə sənayesinin qoruyucu siyasəti ilə dəstəklənməsi və beləliklə, sənayeləşməni reallaşdırmaqdır. İthalat əvəzetməsindən fərqli olaraq, ixracata əsaslanan sənayeləşmə strategiyası inkişaf potensialı istehsalçıların siyasətini və ölkənin faktorlarını nəzərə alaraq, xarici bazarda rəqabət qabiliyyətini artıracaq siyasətlərini izləməklə artım və sənayeləşməni açmağa çalışır. Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına integrasiyasına tətbiq olunan siyasətlər də idxal əvəz siyasətindən fərqlənir.

Üstünlükləri:

Ixracata söykənən sənayeləşmə strategiyası inkişaf etməkdə olan ölkələr baxımından, xaricə açılmanın yanında kalkınmayla eş-mənalı olan sənayeləşmə yolunda bəzi üstünlüklər də təmin etməkdədir. Bu üstünlüklər aşağıdakı kimi verilə bilər:

- Xarici bazarın əsas alındığı bu strategiyada, idxal əvəz stratejisiindəki daxili bazar darlığı və tələb qeyri-kafiliyi səbəbiylə optimal ölçəkdə kurulamayan obyektlərin optimallaşdırılması təmin edilmiş olunur.
- İdxal iqaməsi sənayeləşmə strategiyasının tərsinə ixracata istiqamətli sənayeləşmə strategiyası beynəlxalq rəqabətə açılmağı dəstəkləyir xüsusiyyətdə olduğu üçün Monopoli önləyər, istehsalçıların rəqabət gücü əldə etmək və bunu artırmaq üçün Ar-Ge xərcləmələrinə əhəmiyyət verərək çıxarılan malların yüksək keyfiyyətdə olmasını sağlar.
- Tətbiq olunan bu strategiya nəticəsində ixracatda meydana gələn artımla birlikdə valyuta girişlərində meydana gələn artım, ödənişlər balans hesabatı açıqlarının bağlanması barəsində iştirak edər.

- Ölkənin sahib olduğu faktor sıxlığına uyğun sənayenin qurulması düşüncəsinə söykənən bu strategiyayla əmək-sıx texnologiyaya əsaslanan istehsal reallaşdıran inkişaf etməkdə olan ölkələrin işsizlik probleminə də həll etmiş olunur.

Problemləri:

Yuxarıda qeyd olunan üstünlüklərə əlavə olaraq, ixracata əsaslanan sənayeləşmə strategiyasının bəzi tənqidləri var. Bu tənqidlər də aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

- İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin sürətli artımı daxili tələbatın artması ilə ixrac potensialını azalda bilər.

Dəstək, subsidiyalar, maliyyə gəlirləri kimi dövlət siyasətinin tətbiqi ilə yeni yaradılmış sənaye sahələrinə bir müddət dəstəklənməsi lazım olduğundan, dövlət gəlirləri azalda bilər.

- Sanayiləşmiş ölkələrin tətbiq etdiyi qorunma siyasətləri inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracına mənfi təsir göstərir, bu da tələb tərəfində çətinlik yaradır.
- Aşağı keyfiyyətli məhsul istehsal edən və standartlaşmada çətinlik çəkən istehsalçıların bu struktur problemləri bazarın güclü rəqibləri ilə daxil olmasını çətinləşdirir.

Dünya təcrübəsində inkişafın əsas faktorları və nəticələr rəqəmlərdə

Dünya təcrübəsində isə rəqəmlərlə göstərilmiş qısa analizi qeyd edəcəm növbəti məlumatlarda və inkişafın, artımın əsas faktorları haqqında məlumat da toplanmışdır burada.

2000-ci ildən etibarən dünyanın qida sənayesi sənayesinin ümumi daşınma dəyəri kəskin yüksəlməyə başladıqdan sonra ixracat artdı. 2001-ci ildən 2011-ci ilə qədər dünya qida sənayesi sənayesinin ixracatının orta illik artım tempi 9,6% təşkil edib ki, bu da 7,7% -ni ötən ilin eyni dövründəki daşınma dəyərindən yüksək olmuşdur. 2012-ci ildə ixracın illik orta illik artım tempi 2012-ci ildə -2,6% -ə düşsə də 2013 və 2014-cü ildə 2013-cü və 2014-cü illə müqayisədə bu göstərici 2,1% -ə və 5,7% -ə enmişdir. Həm də onların hər ikisi müvafiq olaraq 1,5% və 1,4% -dən yüksəkdir. Eyni illərdə göndərmə dəyərinin orta illik artım templəri. Qida emalı sənayesini ölkəyə nəzərdən keçirdikdə, sənayenin ölkənin bütün iqtisadiyyatında güclü iştirak etdiyi ölkələrdə yüksək ixrac nisbətinə sahib olması aydındır. Daxili bazarın ümumilikdə doymuş və digər sənaye sahələrinin inkişaf etdiyi inkişaf etmiş ölkələrdə qida sənayesi sənayesi ölkənin iqtisadiyyatında nisbətən kiçik bir pay olacaqdır. Lakin, İrlandiya, Hollandiya və Macarıstan, qida sənayesinin göndərmə dəyərinin ölkənin ÜDM-ə nisbəti ("GSYH nisbəti") ilə müqayisədə daha yüksək səviyyədə, global ortalamalara nisbətən 8,1% (Ratio İrlandiya ÜDM-də 13,4%, Hollandiya 10,2%, Macarıstan 10,6% təşkil edir. Son illərdə bu ölkələrin ərzəq

emalı sənayesinin ixracının artmasına birbaşa baxmaq 2011-ci ildən 2014-cü ilədək onların illik orta illik ixrac artım tempi yüksək olduğunu göstərir: İrlandiya (4,7%); Hollandiya (6,9%); və Macarıstan (7,7%). Onların böyük ixracatı belədir: İrlandiyada, süd məhsulları (pendir və körpə qidası kimi) və alkoqollu içkilər (damıtılmış içki və pivə kimi); Hollandiya, süd məhsulları (pendir kimi); və Macarıstan, ənənəvi şərab və s. Eyni zamanda, Belçika və Danimarka halında, onların nisbətinin ÜDM-ə nisbətdə yüksək olmasa da, bu iki ölkənin qida sənayesi sənayesinin ixrac nisbəti olduqca yüksəkdir: Belçika,% 71.3; və Danimarka, 73.3%. Belçikanın əsas ixracatına şokolad məhsulları daxildir və Danimarkada süd məhsulları (pendir kimi) və emal edilmiş ət (pastırma və ham) kimi məhsullar daxildir. Eyni şəkildə, Almaniya, İtaliya, İspaniya və Portuqaliya ÜDM-yə nisbətən aşağı və yüksək ixrac nisbəti var. Bu ölkələr yüksək emal olunmuş ərzaq məhsulları (dondurulmuş yeməklər də daxil olmaqla hazır yeməklər), spirtli içkilər (şərab və pivə kimi), emal olunmuş tərəvəzlər (pomidor püresi), makaron, yemək yağı (zeytun yağı kimi) və ədviyyatlar . Yuxarıda göstərilən ölkələrin ortaq mövzuları, dünyada şokolad və şərab kimi dəyərləri qiymətləndirilmiş qidaları ənənəvi olaraq istehsal edən və istehlak edən tarixidir. Eyni zamanda, digər ölkələrə köçürülmə yolu ilə əldə edilmiş digər növ ərzaq ixracının genişləndirilməsinə də diqqət yetirilməlidir. Məsələn, Polşa halında çox sayda immiqrant Polşadan Böyük Britaniyaya köçüb, Böyük Britaniyada Polşa baqqallarının sayının artmasına, eləcə də emal olunmuş ətin (kolbasa kimi) ixracına gətirib çıxarır. Bu, Polşanın qida sənayesi sənayesinin yüksək ixrac nisbətinə təsir edir və bu, 23.0% təşkil edir.

Keyfiyyət göstəriciləri və inkişafa aparan yollar

Malayziya, İndoneziya, Tayland, Türkiyə, Mərakeş, Çili və Vyetnam hallarda həm ÜDM-ə nisbət, həm də ixrac nisbəti yüksəkdir. Malayziya və İndoneziyada palma yağı böyük bir ixracdır. İndoneziya halında, palma yağı ilə yanaşı, dərhal əriştə istehsal və yerli əsaslı yeyinti istehsalçısı Indofood tərəfindən ixrac olunur. Taylanddan konservləşdirilmiş toyuq və işlənmiş karideslər əsasən Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinə, isti fındıq məhsulları (fındıqdan istifadə edilənlər), quru meyvə (incir), pomidor və digərləri kimi Türkiyəyə ixrac edilir. Fas, konservləşdirilmiş və şişelənmiş işlənmiş dəniz məhsulları (məsələn, ahtapot və kalamar) və zeytun yağı ixrac edir. Çili vəziyyətində, bol üzüm məhsuldarlığı ilə mübarək bir ölkə, şərab böyük bir ixracdır. Vyetnamda böyük bir yerli şirkət olan Vinamilk, Cənub-Şərqi Asiyada qonşu ölkələrə süd məhsulları istehsal edir və ixrac edir. Vyetnam, yüksək ixrac nisbəti ilə yanaşı, Vyetnamda ölkənin iqtisadiyyatında əhəmiyyətli bir mövqe tutan Vyetnamda, Ümumdünya ÜDM-də (33,9%) yüksək nisbətdə yüksək nisbətdədir. Yuxarıda göstərilən ölkələrdə ümumi

amil keyfiyyətli qida maddələrinin geniş istehsalçısıdır. Eyni zamanda, inkişaf etmiş ölkələrlə əlaqədar olaraq əkinçilikdə aktiv olan və çox miqdarda yeni süd istehsal edən Yeni Zelandiyaya diqqət yetirilməlidir. Ölkə daxilində böyük bir şirkət olan Fonterra tərəfindən təsvir edildiyi kimi, Yeni Zelandiyadan olan emalın dəyəri və süd məhsulları ixracatı artmaqdadır. Yüksək ixrac nisbətində əlavə olaraq, Yeni Zelandiya digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə ÜDM-də nisbətən yüksək nisbətdədir. Yuxarıda göstərilən ölkələrdə, həm ixracatın, həm də qida sənayesinin göndərmə dəyərinin artması sənaye artımının hərəkətverici qüvvəsi kimi xidmət edən ixracın artması ilə 2011-ci ildən sonra da davam etmişdir. Tayland ixracatı, siyasi istikrarsızlıq səbəbiylə, Malayziya və Çili kimi pis hava səbəbiylə sürətlə əkinçilik verdikləri səbəbiylə düşdü, Malayziya və Çili ixracatı bərpa edilir. 2014-cü ildə Malayziya və Çili ixracatı illik olaraq 17% və 5,5% artmışdır.

Xüsusi inkişaf potensialı olan ölkələr

Müxtəlif ölkələrin izlərini nəzərdən keçirərkən, qida sənayesi sənayesinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını və Çində görüldüyü kimi daxili tələbatın artması ilə stimullaşdıran bir sıra hallar mövcuddur. Belə ki, Hindistan kimi böyük əhalisi olan ölkələr daxili tələbatın genişləndirilməsinə ümid edə bilirlər. Yəni, daxili ərzaq bazarının artımı gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi kimi yavaşmağa meyllidir. Beləliklə, sənayenin uzunmüddətli artımını yalnız daxili tələbatla təmin etməyə çalışmaq realist deyil. Qida emalı sənayesinin davamlı böyüməsi üçün ixracın artması əsasdır. İrəli irəliləyiş, çox güman ki, ərzaq emalı sənayesinin ixrac sənayesi və böyük milli sənayelə çevrilməsi potensialına malik olan emal olunmuş ərzaq üçün keyfiyyətli maddələrə malik olan ölkələrdə olacaqdır. İstehsalat sənayesinin artıq yetişdiyi ABŞ və Hollandiya istisna olmaqla, işlənməmiş kənd

təsərrüfatı məhsullarının böyük ixrac dəyərinə malik olan ölkələr (qeyri-ərzaq malları (saqqız kimi) və taxıl (əsasən ölkələrdə) Braziliya, Çin, Argentina, İndoneziya və Hindistan kimi ölkələrdir. 2013-cü ildə işlənməmiş kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına ölkənin ÜDM-ə nisbəti Argentina (5,8%, mal və digər), Keniya (5,0%, çay yarpaqları və qəhvə lobya), İordaniya (4,3%, pomidor və s.), , Seneqal (3,6%, fıstıq, darı və s.), Şri Lanka (3,4%, kokos və çay yarpağı) və Kamerun (2,4%, kakao və qəhvə fasulyəsi). Yuxarıdakı ölkələrdə qida sənayesi sənayesi, hazırda işlənməmiş ixracatda olan qida maddələrini daxili işləyərək inkişaf etmək potensialına malikdir. Məsələn, Keniyada, qəhvə, çay, quru meyvə və s. Artıq ixrac maddəsi kimi istehsal olunur və ərzaq emalı sənayesinin ixrac nisbəti 2014-cü ildə 46.0% -ə çatdı. Yəni, ölkənin bəzi ixrac maddələri, yəni manqo, fıstıq və pomidor, işlənməmişdir. Keniyanın aşağı nisbətini ÜDM-də (6,6%) nəzərə alaraq, ölkənin ərzaq emalı sənayesinin ixrac sənayesinə çevrilməsi üçün çox yer var, Keniyanın qida maddələrindən faydalanır. Keniyanın hökuməti kənd təsərrüfatı məhsullarının emal edilməsi ilə ölkənin ərzaq emalı sənayesini genişləndirməyi və bununla əlavə dəyərini artırmayı hədəfləyir. Bundan əlavə, bazarda işlənmiş bitki məhsullarının (torpaq kimi) dövriyyəsində görüldüyü kimi, qida sənayesinin sənayeləşməsi Keniyada da sürətlənir, bitki emal prosesində sadə proseslərin sənayeləşdirilməsinin nəticəsi evdə səsləndi.

Yuxarıdakı ölkələrdə ərzaq emalı sənayesinin az inkişafı, maddələrin emalını sənayeləşdirmək üçün lazım olan texnika, avadanlıq və işçi qüvvəsinin çatışmazlığına aiddir. Bu ölkələrin qida sənayesi sənayesi, daha çox sərmayenin irəliləməsinə yol açsa genişlənə bilər. Bu halda, inkişaf etmiş ölkələrdən olan korporasiyalarla əməkdaşlıq inkişafa səbəb ola bilər. Həqiqətən, xarici sərmayə müfəttişliyi nəticəsində istehsal avadanlıqları yaxşılaşdı və sərmayə alan şirkət qonşu ölkələr üçün nəzərdə tutulan məhsulların istehsal bazası oldu. Bir misal olaraq, Nigeriyanı bir içki şüşələmə mərkəzi alalım. Nigeriyadakı içkilərin (Coca-Cola kimi) istehsal etdiyi və dağıtdığı Nigeriya Şüşələmə Şirkəti və Nigeriyadakı İrlandiya məhsullarının ixrac etdiyi qonşu ölkələrə aid Guinness. Nigeriyanın ərzaq emalı sənayesinin 38,7% səviyyəsində olan yüksək ixrac nisbəti, qismən onlara aid edilir. Nigeriya küspək və kakao fasulyəsi kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının fəal istehsalçısı olduğundan, ölkədə ilk növbədə bu məhsulları emal etmək və sonra ixrac etmək imkanı var. Nigeriyanın yerli şirkəti olan Dangote Group, ölkənin qida emalı bazarında, şəkər emalı və un dəyirmanında böyük bir iştirak sahibdir. Ərzaq istehsalat sənayesinin Nigeriyada inkişaf etdiyini söyləmək çətindir, bununla müqayisədə ÜDM-in nisbəti 1.4% -dən aşağıdır. Buna baxmayaraq, Dangote Group kimi böyük şirkətlərin mövcudluğunu nəzərə alaraq, ölkənin inkişaf potensialı böyük görünür. Ölkənin qida sənayesinin gələcək tendensiyalarına diqqət yetirilməlidir.

Table 1: Overview of the World's Major Countries' Food Manufacturing Industry (2014)

Country	Food Industry's Shipment Value		Food Manufacturing Industry's Exports		Exports Ratio (%) (B/A)	Ratio of the Food Industry's Shipment Value to GDP (%)
	Total (USD billion) (A)	Average Annual Growth Rate (2011-2014) (%)	Total (USD billion) (B)	Average Annual Growth Rate (2011-2014) (%)		
World's 73 countries	6,047	1.9	936	1.7	15.5	8.1
1 China	1,556	10.8	33	1.9	2.1	15.0
2 U.S.	906	2.7	71	4.1	7.9	5.2
3 Japan	321	-8.3	4	-2.9	1.4	7.0
4 Brazil	267	-5.6	47	-5.0	17.6	11.4
5 Germany	216	-0.9	70	2.1	32.4	5.6
6 France	193	-2.1	55	-0.1	28.7	6.8
7 Italy	183	-1.7	33	1.8	17.8	8.5
8 Mexico	163	2.5	13	2.7	8.2	12.7
9 India	153	-1.8	22	5.2	14.1	7.5
10 Russia	151	1.5	12	3.5	7.8	8.1
11 Spain	150	-2.1	28	2.5	18.4	10.7
12 Indonesia	149	7.3	44	9.2	29.7	16.8
13 U.K.	130	5.4	27	-2.2	20.4	4.4
14 Canada	99	-1.0	25	1.6	25.8	5.5
15 South Korea	94	1.1	5	-2.9	5.5	6.7
16 Netherlands	90	-1.4	67	6.9	75.0	10.2
17 Poland	83	1.0	19	8.2	23.0	15.1
18 Turkey	68	-0.1	9	7.7	13.3	8.5
19 Thailand	67	-1.0	21	-2.8	31.5	16.4
20 Malaysia	66	1.5	28	-3.3	42.8	19.4
21 Australia	64	-5.0	22	3.1	33.6	4.5
22 Vietnam	63	4.6	15	6.6	23.4	33.9
23 Belgium	43	-1.2	31	2.3	71.3	8.1
24 Argentina	39	-5.0	23	-7.4	57.9	7.3
25 Chile	38	9.4	11	2.9	29.6	14.7
28 Ireland	34	1.3	17	4.7	49.8	13.4
29 New Zealand	33	3.6	23	6.3	70.1	16.9
33 Denmark	27	-0.4	20	0.7	73.3	8.0
38 Portugal	23	-1.0	5	1.2	21.6	10.2
47 Morocco	16	3.4	3	5.6	16.9	14.8
49 Hungary	14	-0.4	6	7.7	41.8	10.6
52 Nigeria	8	18.1	3	13.9	38.7	1.4
61 Sri Lanka	5	6.6	3	8.7	50.2	6.9
63 Kenya	4	11.0	2	13.4	46.0	6.6
65 Jordan	3	3.6	1	4.2	34.5	8.9
68 Cameroon	2	4.4	1	1.9	36.9	7.8
72 Senegal	1	-6.1	1	-2.6	68.6	7.9

Note 1: In this table, top 25 countries in the ranking of the total value of the food industry's shipments, and the countries mentioned in the article are listed in the descending order.

Note 2: The growth rates described are those of the real values, which are calculated, by using the U.S. GDP deflator, from the nominal values denominated in USD based on the PPP. The PPP (purchasing power parity) is a ratio calculated based on a theory purporting that foreign exchange rates are determined depending on the purchasing power of the home currency and foreign currencies. The PPP is comparable through adjustment of the differences in commodity prices in each country.

Note 3: The definition of the food manufacturing industry is based on Sector D15 (manufacture of food products and beverages) of ISIC Rev. 3 of the U.N.

Source: Compiled by MGSSI based on the data of IMF in regard to GDP and population, and based on the data of IHS Connect in regard to the shipment values and exports.

İxrac siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının beynəlxalq təcrübəsi

İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması üzrə beynəlxalq praktikanın tədqiqi aşağıdakı nəticələrin çıxarılmasına imkan verir:

1. İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması üzrə beynəlxalq praktikanın tədqiqi təsdiq edir ki, o, ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası prosesinin inkişafının vacib tərkib elementidir. İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması təcrübəsinin milli səviyyədəki nailiyyətlərlə üzvi surətdə əlaqələndirilməsi müvafiq məqsədlərə nail olmaq üçün lazımi optimal praktiki mexanizmlərin yaradılmasına imkan verəcəkdir. Dünya təcrübəsini nəzərə almaqla müvafiq mexanizmlərin yaradılması tipik səhvlərə yol verilməməsinə və milli modelin qurulması zamanı qaçılmaz çatışmazlıqların yaranmamasına səbəb olacaqdır.

2. İxrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması üzrə beynəlxalq təcrübədən nəticə çıxararaq Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyətin bu sahəsi ilə bağlı siyasətin hazırlanması zamanı aşağıdakı qanunauyğunluğun nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- ixrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılmasında o ölkələr uğur qazanmışdır ki, onların beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin inkişaf strategiyası dövlət siyasəti dərəcəsinə yüksəldilmişdir;

- ixrac potensialının formalaşdırılması və reallaşdırılması üzrə dövlətin siyasəti ümummilli maraqların əldə edilməsinə yönəlmiş (dünya iqtisadi məkanında milli iqtisadiyyatlarla mübarizədə daimi sektorları ələ almaq), kompleks xarakter daşımış (milli iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulmasında dünya bazarı tələbləri nəzərə alınmış və bu kontekstdə iqtisadiyyatın beynəlxalq ixtisaslaşdırılmış sektorları yaradılmışdır) və dünya iqtisadi məkanında rəqəbətqabiliyyətli ixrac potensialının formalaşdırılması ideyasına əsaslanmışdır;

– ixrac potensialının formalaşdırılması və onun reallaşdırılması dövlətin fəal iqtisadi müdaxiləsi ilə baş vermişdir ki, bu da özünü məqsədyönlü investisiya qoyuluşlarında, subsidiyalarda, güzəştlərin tətbiq edilməsində və s. göstərmişdir;

– dövlətin ixrac potensialının formalaşdırılmasında iştirakı milli iqtisadiyyatın beynəlxalq ixtisaslaşdırılmış sektorları, “onun cavan sahələri”, beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin subyektləri ilə bağlı proteksionizm siyasətinin səmərələşdirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur;

– ixrac potensialının effektiv reallaşdırılmasına doğru gedən yol ölkənin regional qruplaşmalara, dünya bazarında hakim mövqeyə malik ölkələrə qoşulmasından keçmiş və keçir; bu, ölkələrin regional, qrup və ikitərəfli əmək bölgüsü sistemində maksimum fəal iştirakını tələb edir.

Dövlətin bu istiqamətdə fəaliyyətinin effektivliyi ixracın həcmnin sürətlə artımı və dünya bazarına sabit çıxışın əldə edilməsilə ölçülür.

Araşdırmanın elmi yeniliyi

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dünya iqtisadiyyatında baş verən müasir qlobal proseslər nəzərə alınmaqla Azərbaycanın effektiv ixrac siyasətinin formalaşması, onun reallaşma mexanizmlərinin müəyyən edilməsi, ixrac fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ixrac potensialının genişləndirilməsi istiqamətində konkret təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqat işinin yeniliyini xarakterizə edən ən mühüm elmi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

– ixrac siyasətinin elmi-nəzəri əsasları və ixrac fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi geniş təhlil olunmuş, müvafiq elmi ümumiləşdirmələr aparılmış və onun keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin konkret şəraitinə uyğun olaraq istifadə imkanları müəyyən olunmuşdur. Müasir qloballaşma şəraitində dünya bazarında rəqabət mübarizəsinin əsas istiqamətləri nəzərə

alınmaqla ixrac siyasəti metodlarının diversifikasiyasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

– azad ticarət və himayəçilik (proteksionizm) siyasətinin optimal uyğunluğu problemi araşdırılmış, onun müasir qlobal proseslər, transformasiya dövrünün reallıqları və DTT- nin tələbləri kontekstindən iqtisadi subyektlərin mənafeələrinə təsiri mexanizmi təhlil olunmuş və institusional mexanizmlərin rolunun yüksəldilməsinin zəruriliyi əsaslandırılaraq, ixrac fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsinə dövlət müdaxiləsinin obyektiv və subyektiv sərhədləri müəyyən edilmişdir;

– keçid iqtisadiyyatı şəraitində ixrac fəaliyyətinin tənzimlənməsində fəal dövlət müdaxiləsi siyasətinin həyata keçirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmış, optimal himayəçilik siyasətinin milli iqtisadiyyatın dünya bazarında baş verən proseslər çərçivəsində dayanıqlığının və rəqabətqabiliyyətliyinin təmin edilməsinin, ixracın fiziki həcmnin artırılmasının və strukturunun təkmilləşdirilməsinin, milli istehsalçıların stimullaşdırılmasının, məntiqli və ardıcıl sənaye və texnoloji siyasətin həyata keçirilməsinin başlıca şərti kimi müəyyən edilmişdir;

– transformasiya şəraitində ölkə ixracının həcmnin və strukturunun artım dinamikası və coğrafiyası bütünlüklə analiz olunmuş, bu yöndə mövcud olan problemlər və çatışmazlıqlar aşkar edilmiş, ixracın tək strukturluluğunun aradan qaldırılması və sahəvi diversifikasiyasının genişləndirilməsinə istiqamətlənmişin konkret təkliflər planı hazırlanmışdır;

– müasir geoiqtisadi və geosiyasi reallıqlar və qlobal kommersiya maraqları nəzərə alınmaqla ixracın və ixrac potensialinin inkişaf perspektivləri müəyyən edilmiş, ixrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində institusional amillərin rolunun artırılması istiqamətində tövsiyələr verilmişdir;

– milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsində, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində daha rəşional iştirakının təmin edilməsində, ixrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və onun uzunmüddətli perspektiv üçün təmin edilməsində, milli iqtisadiyyatın məqsədyönlü struktur

yenidənqurulmasında ixtisaslaşdırılmış ixrac-istehsal sahələrinin formalaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılmış, bu məqsədlə ixracın innovasiya-texnoloji modeli təklif edilmişdir;

– ölkənin ixrac potensialının formalaşmasında və inkişafında innovasiya modeli yanaşmanın üstünlükləri əsaslandırılmaqla milli iqtisadiyyatın beynəlxalq ixtisaslaşdırılmış sektorlarının inkişafı, investisiya qoyuluşlarının artırılması, subsidiyalaşdırma, müxtəlif xarakterli güzəştlərin tətbiq edilməsi istiqamətində tövsiyələr hazırlanmış, yüksək texnologiya və elmtutumlu son məhsul istehsalına yönəlik istehsal sahələrinin modernləşməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

– Azərbaycanda innovasiyalı tənzimlənmənin və innovasiyalı kommersiya fəaliyyətinin reallaşdırılmasının rəşional investisiya siyasəti vasitəsi ilə həyata keçirilməsinin mümkünlüyü əsaslandırılmışdır;

– ölkənin ixracı ilə onun dinamikasını müəyyən edən ən başlıca amillər – ÜDM, ABŞ dollarının mübadilə kursu, investisiyalar və neftin dünya qiymətləri arasında asılılığın ekonometrik təhlili aparılmış, çoxvariantlı ssenarilər üzrə adekvat model qurulmuş və ixracın ortamüddətli proqnoz modeli verilmişdir.

İxracat potensialının kateqorial və fenomenal ölçüləri

Müasir dövrdə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin ixrac potensialının formalaşması probleminin aktuallığı qlobal rəqabət mübarizəsinin şərtlərinin dəyişilməsi, rəqabət subyektlərinin tərkibinin və həmçinin bu mübarizənin nəticələrinin müxtəlifliyi ilə müəyyənləşir. Bazar fəaliyyətinin bir sıra istiqamətləri üzrə rəqabətin kəskinləşməsi ixraca dövlətyardımının metodlarının diversifikasiyası və xaricdən əmtəə axınına qarşı müvafiq maneələrin yaradılmasında öz əksini tapır. Nəhayət, hər hansı bir ölkənin ixracının ixtisaslaşması ilə onun ümumi sosial-iqtisadi inkişaf modeli arasında birbaşa əlaqənin, ixrac strukturunun optimallaşdırılması, ixracın məcmu həcmnin artırılması hesabına həyat şəraitinin ciddi dərəcədə

yaxşılaşdırılması imkanının mövcudluğu problemin bu cür qoyuluşunun əhəmiyyətini müəyyən edir.

Lakin elmi-texniki tərəqqi və əmtəənin intellektual tutumunun artması ilə əlaqədar ixrac fəaliyyəti probleminin daha bir aspektini qeyd etmək lazımdır. İqtisadi ədəbiyyatda məhsz elm və yüksək texnologiyaların ölkənin rəqabət qabiliyyətinin və “dayanıqlı inkişafın” təmin edilməsinin əsas şərti olduğu istinadları daha tez-tez təsdiqlənir. Bununla əlaqədar V.Novitski qeyd edir ki, “Ayrı-ayrı ölkələrin müasir sosial-iqtisadi və ümumiyyətlə sivilizasiya inkişafının xarakteri, əmtəə və xidmətlər bazarlarında beynəlxalq rəqabətin xüsusiyyətləri açıq şəkildə təsdiq edir ki, intellektual potensialın artması və elmi-texniki innovasiyalar artıq dayanıqlı iqtisadi inkişafın tərkib elementidir”. Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, tranzitiv reallıqlar hələ islahatların əvvəlində təklif edilən postsosialist ölkələrinin ümumi nəzəri inkişaf modellərinin, həmçinin islahatların bu ölkələrin real şəraitinə müvafiq olaraq dəqiqləşdirilməsi və uyğunlaşdırılmasının zəruri olduğunu aydın şəkildə əks etdirirdi.

Satış bazarları uğrunda daha mürəkkəb mübarizə metodlarının tətbiq edilməsinə sövq edən rəqabətin kəskinləşməsi özünü rəqabət subyektlərinin miqyasının artmasında da göstərir. Rəqabət mübarizəsinin fəal iştirakçıları qismində öncə dövlətlər, ayrı-ayr şirkətlər, sonda isə şərti olaraq “rəqabətlibazar məkanları” kimi qeyd olunan və spesifik qurumlar olan dövlətlər birlikləri çıxış etməyə başlayırlar. Əslində söhbət müəyyən geoiqtisadi qurumlardan gedir ki, buraya ortaq maraqlara və digər qurum iştirakçıları ilə müqayisə olunacaq iqtisadi inkişaf göstəriciləri və sosial standartları təmin etmək istəyi olan dövlətlər daxil olurlar.

Daha dəqiq desək, bu fenomen qlobal və regional səviyyələrdə rəqabətin kəskinləşməsi nəticəsində meydana çıxıb və qruplaşma iştirakçılarının maraqlarının ümumiliyi, səlahiyyətlərinin milli səviyyədən daha yüksək - fəvqəlmilli səviyyəyə ötürülməsini nəzərdə tutur. Bu zaman söhbət həтта artımın və satışın ümumiləşdirilmiş göstəriciləri barəsində getdikdə belə, qazanc və ya

itkilər özünə məxsus qaydada qurum iştirakçıları arasında paylaşdırılır. Məsələn, ümumavropa büdcəsi kimi institutun və ilk növbədə aqrar büdcəsinin mövcudluğu, o deməkdir ki, şərti olaraq Almaniyanın metallurgiya istehsalından ödənilən vergilər İspaniya fermerlərinə “ötürülür”.

İxrac fəaliyyəti və milli iqtisadiyyatın ixtisaslaşma problematikasına müasir baxışlar beynəlxalq iqtisad elminin bir sıra metodoloji əsaslarını tənqidi mövqedən yenidən qiymətləndirməyə sövq edir. Hər şeydən əvvəl, bazar iqtisadiyyatının əsas fəaliyyət prinsiplərindən çıxış etdikdə həqiqətən elə ilk baxışdan global kontekstə (dünya iqtisadiyyatı) iqtisadi məqsədə uyğunluğun yerinin başqa, qeyri-iqtisadi motivasiyalara təhvil verilməsi aşkar yenilik kimi qəbul edilə bilər. Və milli maraqlar iqtisadi əməkdaşlığın qarşılıqlı faydalılığı (gəlirliyi) prizmasından deyil, başqa göstəricilərlə, məsələn, rəqabətqabiliyyətliliyinin nəticəsi kimi beynəlxalq əmək bölgüsündə əldə olunmuş bazar payı həcmnin sabitliyi göstəricisi ilə əks olunur. (Nəticə kimi dempinq, haqsız rəqabət və s. kimi qeyri-iqtisadi forma və metodların meydana çıxması müşahidə olunur.)

Milli dövlətlərin beynəlxalq strategiyalarını ictimai istehsal strukturunun qeyri-iqtisadi motivasiya əsasında qurmaqları son nəticədə iqtisadi mənfəət gətirir. Bu isə bazar iqtisadiyyatı qanunlarının dünya iqtisadiyyatına tətbiq olunduqda onların modifikasiya olunmuş formada fəaliyyət göstərdikləri haqqında tezisi bir daha təsdiq edir, yəni qapalı milli iqtisadiyyata faydalı olanlar açıq iqtisadiyyat şəraitində faydalı olmaya bilərlər. Belə ki, xüsusi imkanlar (innovasiya, texnoloji yeniliklər, menecment və s. Şumpeter) hesabına dünya bazarlarında rəqabət aparmaq iqtidarında olan inhisarcı birləşmələrin milli iqtisadiyyat həddlərində formalaşması bir çox ölkələrdə (məsələn, Almaniya, İsveç, Niderland və b.) dünya təsərrüfat əlaqələrinin formalaşmasının zəruri şərti hesab edilir. Deməli, söhbət iqtisadiyyatın makroiqtisadi və institusional strukturlarının bazar münasibətlərinin klassik sxemlərinə uyğunsuzluğundan getdikdə, problem ölkənin xarici iqtisadi məqsəd və niyyətləri baxımından həllini tapmalıdır. İctimai istehsalın mütərəqqi strukturunun formalaşmasına yönəldilmiş iqtisadi siyasətin strateji əsasını daxili və

xarici bazar mexanizmlərinin və motivasiyaların optimal əlaqəsi (nəzərə alınması) təşkil edir.

Bununla bərabər, ixracın artırılması və ya dəstəklənməsi inkişafın əsas məqsədi və ya əsas meyarı kimi nəzərdən keçirilməməsi mühüm metodoloji müddəə kimi qəbul edilməlidir. Məhz “ixrac yönümlü” anlayış “səmərəli istehsal” anlayışının kifayət dərəcədə tam mənalı sinonimi kimi çıxış etmir. Bu fikri bəzi MDB ölkələrinin təcrübəsi də təsdiqləyir. Məsələn, məlumdur ki, Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və başqa ölkələrin əsas ixrac yönümlü sahələrinə aid olan metallurgiya kompleksi, aşağıtexnoloji maşınqayırma və kimya sənayesi növləri qeyri-enerji ixrac daxilolmalarının əsas hissəsini təşkil edirlər.

Eyni zamanda burada özünəməxsus paradoks yer tapır: bir sıra ölkələr üçün idxaltutumlu ixrac yüksəktexnoloji avadanlığın alınması, sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiqi üçün əlavə imkanların yaradılması və başqa tədbirlər hesabına milli inkişafı sürətləndirməyə imkan vermir. Bundan başqa, metallurgiya məhsullarının nisbətən böyük həcmdə ixracı enerji daşıyıcılarının həddindən artıq böyük həcmli satın alınmaları hesabına təmin olunur. Deməli, bununla bağlı cari idxal tələbatları əhəmiyyətli dərəcədə ixracdan əldə olunan nailiyyətləri azaldır və istehsalın effektiv modernləşdirilməsinin həyata keçirilməsini mümkünəşür edir.

Milli iqtisadiyyatımızın inkişaf etdirilməsində ixracın rolu

İqtisadi artım funksiyaları və ixrac fəaliyyəti arasındakı mürəkkəb korelyasiya əlaqələrini nəzərə almaq lazımdır. İxrac artımı ilə nəticələnən ümumi daxili məhsulun artımı digər ölkələrin ixracının yüksəlməməsiylə nəticələnməyə bilməz, çünki vurğulanan ölkədə idxal olunan məhsullara tələb artır. Digər ölkələrin ixrac prosesi üçün mühitin yaxşılaşdırılması onların iqtisadi cəhətdən artımına təkan verən faktordur, bu isə vurğulanan ölkənin ixracının yüksəldilməsi üçün öncül şərtidir.

Bazar iqtisadiyyatı mexanizminə birbaşa təsir edən və ixrac fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsini müəyyən edən bir sıra amil göstərmək olar. Bu istiqamətdə ilk növbədə monetar amilləri - inflyasiya, valyuta münasibətləri, kredit-maliyyə və borcmünasibətlərini və s. göstərmək olar.

Belə ki, valyuta-pul alətləri ixracat fəaliyyətinin tənzimlənməsinin aparıcı vasitələrindən olaraq onun səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərir.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə monetar alətlərin potensialına lazımınca fikir verilməməsinin nümunəsi kimi bu ölkələrdə milli valyutanın sabitləşdirilməsi siyasətinə xüsusi önəm verilməlidir. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, milli valyuta məzənnəsi ilə manipulyasiyalar, müsbət nəticələr əldə etmək imkanı yaradır (məsələn, ixracatçı sahələrdə investorlar üçün). Bununla əlaqədar Rusiya iqtisadçısı V.Obolenskinin mövqeyi maraq doğurur. O hesab edir ki, “dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə olduğu kimi, əvvəlcədən azaldılmış valyuta məzənnəsi saxlanılır... Azaldılmış valyuta məzənnəsi müsbət ticarət saldosunun saxlanmasına şərait yaradır. Valyuta məzənnəsinin yalnız inflyasiya ilə mübarizədə istifadə olunması real məzənnənin həddindən artıq yüksəlməsi və valyuta inflyasiya təhlükəsini yaradır”.

Lakin beynəlxalq statistikanın təhlili göstərir ki, hətta ABŞ kimi qüdrətli ölkəyə devalvasiyaya yol verməmək böyük itkilərsiz ötürmə idi. Belə ki, ABŞ-nın milli maraqlarının müdafiəsi problemlərinə həsr olunmuş bir sıra tədqiqat müəllifləri güclü valyuta tətbiqi nəticəsində ölkənin qarşılaşdığı itkiləri xüsusi qeyd edirlər. Onlardan bəziləri qeyd edirlər ki, “dolların məzənnəsinin artmasına qədər toxuculuq sənayesi sağlam və çiçəklənən bir sahə idi. Hazırda isə sahə Böyük depressiya dövründən sonra ən kəskin böhran dövrünü yaşayır. Həddindən artıq “şişirdilmiş” ABŞ dolları 1997-2001-ci illərdə 215 toxuculuq müəssisəsinin bağlanması, istehsalın 13% aşağı enməsi və 117 min iş yerinin itirilməsinin səbəblərindən biri olmuşdur”. Bundan başqa, qeyd olunurdu ki, “Avro, Kanada dolları və yenaya nisbətən ABŞ dollarının məzənnəsinin həddindən artıq artırılması

nəticəsində ölkədə istehsal olunan malların ixrac qiymətləri 30% yüksəldmişdir. Bunun nəticəsində emaledici sənayedə 0,5 mln. iş yeri itirilmişdir” .

İxracat fəaliyyətində baş verən deformasiyalar ABŞ iqtisadiyyatında baş verən sahə deformasiyaların birbaşa nəticəsi idi: ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən və milli ixrac üstünlüklərini təmin edən bir-sıra sahələr fəaliyyətini demək olar ki, dayandırdı, bəzi başqa sahələr isə, məsələn, metallurgiya sənayesi (poladtökmə sənayesi) və bunun nəticəsi olaraq tikinti materialları sənayesi də dolların məzənnəsinin artması nəticəsində dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini itirdilər.

Bu növ misalları Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, qismən Azərbaycan və bir sıra başqa postsovet ölkələrin iqtisadiyyatında da gətirmək olar: belə ki, kənd təsərrüfatı malları və onların ilkin emalı məhsullarının dünya bazarında mövqelərinin itirilməsi məhz milli valyutaların məzənnələrinin sabit saxlanılması siyasəti nəticəsində baş vermişdir.

Lakin inflyasiya şəraitində olduğu kimi devalvasiyanın da neqativ nəticələri nəzərə alınmalıdır. Misal: 2002-ci ildə Argentinada və ya 1997-98-ci illərdə Rusiyada və Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrində kəskin devalvasiya ilə nəticələnən dərin maliyyə böhranını göstərmək olar. Digər tərəfdən qabaqcadan nəzərdə tutulan (funksional) ardıcıl, məsələn, vaxtaşırı İsveçdə həyata keçirilən devalvasiya, iqtisadiyyatın maliyyə sağlamlaşdırılmasına köməklik edir. Bundan başqa, devalvasiya xarici investisiyaların ölkəyə axınını azaldır, lakin bu neqativ nəticənin qarşısı qismən alınır (xüsusilə əgər xarici investisiyalar ölkə iqtisadiyyatında önəmli rol oynayırlarsa) çünki əvəzində daxili investisiyalar faktiki olaraq artır və bunlar milli iqtisadiyyatın ən önəmli sahələrinin inkişafına səbəb olur.

Azərbaycan kimi ölkədə planlı şəkildə və ciddi nəzarət altında həyata keçirilən devalvasiya prosesi ilə bağlı siyasət, ixrac prosesi üçün aşağıda qeyd olunan pozitiv nəticələr verə bilər:

- İxracın səmərəliliyinin və miqyasının yüksəlməsi, daxili bazar üçün çalışan sahələrin inkişafının təmini və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi;
- İstehsal xərclərinin azaldılması – ilkin etapda əmək haqqının azaldılması və eyni zamanda resursların ucuzlaşması, daha sonra isə texniki-iqtisadi və struktural dəyişikliklərin aparılması;
- idxal əvəzetməyə modernləşdirmə imkanlarının artması və ilk növbədə ixracyönümlü sahələrdə. Lakin ixrac gəlirlərinin yenidən bölgüsü mexanizmləri istifadə olunduqda modernləşdirmə yüksək texnologiya və səmərəliliyə hədəflənən struktur dəyişikləri ilə müşayiət oluna bilər;
- tədiyə balansının və büdcənin tarazlaşdırılmasına pozitiv təsir göstərmək imkanı, çünki artırılmış məzənnəşəraitində borcdan asılılıq güclənirsə əks halda azalır və nəticədə ixracdan əldə olunan gəlirlərin nisbi artımı müşahidə olunur;
- qoruyucu vasitələrdən istifadə etmək məcburiyyətini azaldır, bu isə DTT tərəfindən təzyiqlərin çoxaldılması şəraitində olduqca vacib məsələdir;
- xarici borcların ucuzlaşdığı vəziyyətlərdə borcun ödənilməsi asanlaşır, bu isə öz yerində ixrac sahəsinə fiskal təzyiqin azalmasını təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə iqtisadi fəaliyyətin, o cümlədən ixrac fəaliyyətinin devalvasiya mexanizmləri vasitəsilə tənzimlənməsi milli valyuta məzənnəsinin enməsinin iqtisadiyyata göstərdiyi təsirin qanunauyğunluqlarına əsaslanan devalvasiya potensialının reallaşdırılması üçün ilkin şərtlərin yaradılması deməkdir.

Milli valyutanın strateji cəhətdən müəyyən edilmiş devalvasiyası, Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, iqtisadiyyatın monetarlaşması ilə müşayiət olunmalıdır ki, onun da həlledici mənbəyi qoyulan məqsədə uyğun həyata keçirilən emissiyadır. Bu şəraitdə dinamik bir proses baş verir ki, burada əmtəə, kapital və pul axınlarının sinxronlaşdırılması, uyğunlaşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir. İnstitusion mühitin elementləri arasında müxtəlif səviyyələrində uyğunlaşdırma olmadıqda sözügedən axınlar təhlükə törədən amil kimi qiymətləndirilir. İqtisadi fəallığı və artımı, ixrac fəaliyyətinin canlanmasını təmin edən elementlərin uyğunlaşdırılması resurs, ehtiyat, infrastruktur və digər ilkin

şərtlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur və bu mühüm komponentlərdən birinin olmaması bütün prosesin qarşısını alar.

Eyni zamanda məlumdur ki, iqtisadi artım proseslərinə tələb olunan və bu artımı təmin edən pul kütləsi tədiyə qabiliyyətli tələbə transformasiya edir. Məhz tələb, o cümlədən həm istehlak, həm də istehsal tələbi bazarın tutumunu, yüksək standartlara uyğun yaşamaq, yüksək intellektual potensialı innovasiyalara çevirmək imkanını müəyyən edir və nəticədə dünya bazarında keyfiyyətə daha yüksək tələbin inkişafına səbəb olur. Əgər, məsələn, kiçik ölkə olan və əksər postsovet ölkələrindən resurs baxımından və digər imkanlar baxımından geri qalan Finlandiya iqtisadi cəhətdən Azərbaycanı üstələyirsə bunun əsas səbəbi bu ölkənin daha yüksək tədiyə qabiliyyətli olmasıdır. Eyni fikri İsveç haqqında da söyləmək olar İsveçin Milli İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutunun məlumatlarına əsasən daxili tədiyə qabiliyyətli tələblə istehsal strukturunda baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri arasında birbaşa asılılıq mövcuddur, bu isə dünya bazarında milli istehsalçıların məhsuluna tələbi artıraraq ixrac parametrlərinin kəmiyyətə və keyfiyyətə dəyişməsinə stimullaşdırır.

İxrac siyasətinin optimallaşdırılmasının mühüm ilkin şərtlərinə devalvasiyanın monitorinqini, onun fazaları üzrə inkişafındüzgün hesablanmasını və nəzarətdə saxlanmasını da aid etmək olar (Azərbaycanda hələ ki, obyektiv olaraq bu səpkidə institutları lazımınca inkişaf etməyib). Bu cür monitorinq devalvasiya potensialının tükənmə nöqtəsinə yaxınlaşma anının müəyyən edilməsi üçün aparılır. Çünki devalvasiyanın uzunmüddətli təsir effekti burada özünü göstərə bilər ki, bu da monetar sferanın institusional quruluşunun mükəmməlliyindən asılıdır. Təcrübədə devalvasiya siyasəti əmək haqqı, təqaüd təminatı, vergiqoyma siyasəti və başqaları ilə əlaqəli olmalıdır və bu əlaqə devalvasiyanın nəticələrinin tənzimləmə vasitəsidir.

Devalvasiya potensialının tükənmə prosesi özlüyündə amillərin çoxcəhətliliyini, mürəkkəbliyini, lakin əsasən devalvasiya nəticəsində qiymət dəyişməsində zaman fərqinin azalmasını əks edir: milli valyuta məzənnəsinin

enməsi nəticəsində ixrac mallarının qiymətləri ani dəyişdiyi halda, daxili istehlak mallarının qiymətləri isə tədricən nisbətən uzun müddət ərzində dəyişir. Sözügedən zaman fərqlərinin daralması, yaxud azalması devalvasiya potensialının tükənməsinin həlledici əlamətidir.

İxrac fəaliyyətinin canlandırılmasında devalvasiyanın rolunu, məsələn, Rusiyada gedən proseslər də təsdiq edir. Belə ki, burada ixrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında devalvasiyanın bir alət kimi imkanlarının tükənməsinə baxmayaraq ölkənin əsasən ixracçı yönümlü sahələrini təmsil edən biznes-elitası rublun məzənnəsinin yenidən endirilməsini tələb edir.

Digər tərəfdən, onu da nəzərə almaq vacibdir ki, ölçülüb-biçilməmiş və nəzarətsiz devalvasiya təhlükəlidir və hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə neqativ nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, maliyyə bazarının çökməsi nəticəsində qısa bir zamanda qeyri-rezidentlər ölkəni tərk edir, ölkə banklarına ciddi ziyan dəyir, kredit faizləri artır, nəzarət altından çıxmış inflyasiya törədilir, strateji (texnoloji) idxala zərbə dəyir, iqtisadi sabitlik pozulur və s.

Bu cür nəticələrin qarşısının alınması vasitələri, qeyd olunduğu kimi, cəmiyyətin bütün səviyyə və fəaliyyət göstərən sferalarında institutların fəaliyyətinin uyğunlaşdırılması və əlaqələndirilməsidir. Bu cür pozitiv təsirli vasitələr arasında bazar transformasiyaların institusionalstrukturunun təkmilləşdirilməsi, mükəmməl rəqabət mühitinin yaradılması, yəni başqa qəbildən olan strukturların yaradılması, dövlət tərəfindən kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi, iqtisadiyyatın kriminallaşmasının qarşısının alınması, kölgə iqtisadiyyatının leqallaşdırılması istiqamətində motivasiyanın gücləndirilməsi, ixrac fəaliyyəti vasitəsilə ölkəni tərk etmiş kapitalın geriye qaytarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadiyyatın institusional strukturunun daha bir monetar mənşəli institutu – inflyasiyadır. Qeyd olunduğu kimi, qısamüddətli dövrdə müəyyən ehtimalla, uzunmüddətli dövrdə isə əminliklə demək olar ki, devalvasiya inflyasiyaya səbəb olur. Məlumdur ki, inflyasiya bir sıra neqativ nəticələr törədir. Lakin məhz inkişaf

etməkdə olan ölkələr, həmçinin keçid iqtisadiyyatlı ölkələr bir vasitə kimi mülayim inflyasiyada istehsalın, xüsusilə ixrac yönümlü istehsalın artırılmasında maraqlıdılar. C.M.Keyns yazırdı ki, inflyasiyanın faydalılığının səbəbi ondadır ki, o, tələb artımı effekti yaradır və istehsalın inkişafına təkan verir, çünki “qiymət artımı dövrlərində sahibkarlıq fəaliyyəti güclənir”.

İxrac fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında inflyasiyanın rolunu istehsalın artırılması ilə məhdudlaşmaq olmaz, belə ki, inflyasiya dünya bazarlarında sabit qiymət axtarışı məqsədilə istehsalçıları fəallaşdıraraq bir növ katalizator rolunu oynayır, istehsal strukturunun şaxələnməsinə, onun diversifikasiyası və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına imkan yaradaraq ixrac fəaliyyətinin parametrlərində keyfiyyət dəyişikliklərini fəallaşdırır.

Q.Bryuker hesab edir ki, institusional və makroiqtisadi sabitləşmə imkanları keçid iqtisadiyyatlı ölkələr arasında qeyri-bərabər bölünüb. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə Aİ-yə daxil olmuş və apardıqları islahatlarla etimad qazanmış ölkələr daha əlverişli vəziyyətdədirlər ki, bu da daxili və xarici investisiyaların daha yüksək səviyyəsində öz əksini tapır. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin iqtisadi duruma fəal təsiri sabitləşmə vasitəsi kimi qiymətləndirilməli və bu da dövlət kursunun inkişafın innovasiya modelinə yönəldilməsi deməkdir. Söhbət ixrac fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər sistemini təsvir edən iqtisadi kateqoriyaların müasir məzmunundan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış ixrac siyasətinin həyata keçirilməsindən gedir.

Beləliklə, ixrac potensialının kateqorial və fenomenal qiymətləndirilməsi istiqamətində apardığımız araşdırmalar aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verir.

Müasir şəraitdə getdikcə qloballaşan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində rəqabətin əhəmiyyətli dərəcədə kəskinləşməsi baş verir. Sözügedən prosesə ixracı milli yardım metodlarının diversifikasiyası cavab verir. Bunun əksi olan və ixracı maneçilik törədə bilən mühafizəkar tədbirlər ölkəyə mal axınına mənfi təsir göstərilir. Transformasiya iqtisadiyyatı şəraitində bu, liberal

tənzimləyici yanaşmaların yenidən nəzərdən keçirilməsini və ixracçılıq istehsalının sürətli inkişafına yardım siyasətinə keçidi tələb edir.

Dünya təcrübəsi ixrac ixtisaslaşması ilə ölkənin ümumi iqtisadi və sosial inkişaf modeli, ixracat strukturunun optimallaşdırılması, həyat şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması, eləcə də məcmu ixrac kütləsinin həcmnin artırılması arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin mövcud olduğunu təsdiq edir.

Ölkənin dayanıqlı inkişaf amili kimi çıxış edən ixrac, intellektual potensialın və elmi-texniki innovasiyaların artması ilə əlaqəlidir. Bütün bunlar öz növbəsində yalnız dayanıqlı inkişaf problemi prizmasından deyil, ümumilikdə milli rəqabət qabiliyyətliyi baxımından nəzərdən keçirilməlidir.

Postsovet ölkələri şəraitində ixracın optimallaşdırılması yalnız ixrac-idxal fəaliyyətinin enerji asılılığının aradan qaldırılması ilə həyata keçirilə bilər, çünki enerjinin qeyri-səmərəli istehlakı ölkənin fəaliyyətdə olan milli ixtisaslaşma modelinin effektivliyini azaldır. Bu cür optimallaşdırmada nəzərə alınmalıdır ki, təsərrüfat münasibətlərinin parametrləri və ixracçılıq istehsalının inkişafı informasiya-kommunikasiya texnologiyaları kimi fəaliyyət növlərini müəyyən edir.

İxrac yönümlü istehsalın mühüm inkişaf amili iqtisadi fəaliyyətin ekoloji nəticələridir. Azərbaycan həm səviyyə, həm də formalarına görə müvafiq diversifikasiyalı tədbirləri həyata keçirməli və ya bu cür tədbirlərdə iştirak etməlidir.

İxracat siyasətinin optimallaşdırılması monetar-maliyyə siyasəti ilə uzlaşdırılmalıdır. Faktiki olaraq söhbət dinamik prosesi çərçivəsində əmtəə, kapital və pul axınlarının uyğunlaşdırılmasından gedir. Bununla yanaşı institusional mühitin elementlərinin müxtəlif səviyyələrdə əlaqələndirilməsinin təmin edilməsinə nail olunmalıdır.

CHAPTER 2

Milli iqtisadiyyatların ixracyönümlü sektorlarının formalaşdırılmasının qanuna uyğunluqları.

Milli təsərrüfatların dünya miqyasındakı iqtisadi mühitdə inkişaf strategiyası bəzi faktorlarla müəyyən olunur. Onlar arasında birinci növbədə “iqtisadi qazanc” və “milli prioritetlər” kateqoriyalarında öz əksini tapan milli maraqlar, milli resurs potensialı- “mütləq və nisbi üstünlüklər” və “rəqabət üstünlüyü” vacib əhəmiyyət daşıyır. İxrac potensialının formalaşmasına bu cür yanaşmalar bəzən həm milli, həm də beynəlxalq səviyyələrdə ənənəvi bazar münasibətləri sxeminə uyğun gəlmir. Belə ki, dünya bazarının inkişafı reallıqlarının, ölkənin sərəncamında olan resurs imkanlarının nəzərə alınması və beynəlxalq iqtisadi məkanda müvafiq bazar payının əldə edilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın rəşadət quruluşunun klassik anlayışı əhəmiyyətli dərəcədə deformasiyaya uğramışdır.

Ölkənin dünya iqtisadi məkanına daxil olma strategiyasının səmərəliliyi həm də bu prosesin hansı şərtlər əsasında baş verməsi ilə müəyyən olunur: əgər bu paritetlilik əsasında baş verirsə, o deməkdir ki, ölkə ixrac potensialının keyfiyyət göstəricilərinə (rəqabətqabiliyyətlik) görə dünya iqtisadiyyatında aparıcı yerlərdən birini tutur. Bu cür paritetlilik şübhəsiz ki, resurs təminatı, əmək məhsuldarlığı üstünlüklərindən daha geniş anlayışlar kimi şərh olunan millətin müqayisəli və rəqabət üstünlükləri hesabına təmin olunur. M.Porter bu strategiyaların formalaşmasını və reallaşmasını təmin edən üstünlüklərə həm də institusional, sosial, siyasi və digər komponentlərin aid edilməsini təklif edir və qeyd edir ki, milli rəqabətqabiliyyətlik potensialının təşəkkül tapmasında, ölkənin dünya bazarında uğurla irəliləməsində dayanıqlığı bir-birinə yaxın və əlaqədar şaxələnmiş sahələr şəbəkəsi hesabına təmin olunan ictimai iqtisadi strukturun yaradılması mühüm rol oynayır. Sözügedən sahələr prioritet (beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kontekstində - ixracyönümlü) sahələrin inkişafını innovasiya resursu ilə təmin edən özünəməxsus bir “qrup” təşkil edirlər. Bundan başqa, əldə olunmuş

siyasi üstünlüklər (siyasi inhisarcılıq və mövqe) dünya bazarlarına nüfuz etməyə imkan yaradır.

Lakin ölkənin paritet əsaslarla beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində daxil olmasının zəruri şərti, hər şeydən öncə, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsidir. Bu asılılığı əks etdirən bir sıra qanunauyğunluqları göstərmək olar:

- inkişaf etmiş və yeni sənaye ölkələri idxal və ixracın həcminə görə dünyada aparıcı yerləri tuturlar. Dünya ticarətinin ümumi həcmində sənayecə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan regionlar arasında xarici ticarət dövriyyəsinin mütənasib nisbətdə azaması meylə özünü göstərməkdədir. Sənayesinə görə İEO və İEOÖ ticarətin həcmində nisbi azalması inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracının nisbi azalması nəticəsində baş verir, bu da öz növbəsində sənayecə İEOÖ-in məhsullarına olan tələbə təsir göstərən bir sıra amillərin fəaliyyəti ilə izah olunur;

- inkişaf etmiş ölkələr əsasən xammal materialları və ilkin emal məhsullarını idxal və hazır məhsulu ixrac edirsə, zəif inkişaf etmiş ölkələr əksinə əsasən hazır məhsulu idxal, xammal və materialları isə ixrac edirlər ki, bu da hesablaşmalarda disproporsiya yaradır və bu cür ixtisaslaşmanı dərinləşdirir və beynəlxalq iqtisadiyyatda “spiral effekti” adlandırılan struktur formalaşdırmaqla həmin ölkələrin xarici ticarət uduşlarının xeyli azalmasına səbəb olur;

- bunun nəticəsində inkişaf etmiş ölkələr kapital ixrac edən donor ölkələrə, inkişaf etməkdə olan ölkələr borc alan ölkələrə çevrilərək aldıkları borca görə faiz ödəməli olurlar;

- “xidmətlər üzrə gözə görünməyən mübadilə” (fraxt, sığorta, turizm və s.) üzrə xarici ticarətdən əldə olunan bütün gəlirlər demək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür və s.

Bu vəziyyət getdikcə daha açıq şəkildə özünü büruzə verməklə dünya iqtisadi məkanın artıq formalaşmış strukturunun şəraitdə vəziyyətin ixrac maraqlarına uyğun olaraq dəyişdirilməsini tələb edir. Başqa sözlə desək, milli səviyyədə xarici tələbə uyğun ixtisaslaşmış istehsalın inkişafını təmin edəcək stimulların yaradılması üçün mövcud iqtisadi strukturu dünya bazarının tələbatına

uyğunlaşdırmasını zəruri edir ki, bu da olduqca çətin və uzun müddət tələb edən bir problemdir. Burada bir məsələnin də nəzərə alınması vacibdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən, eyni zamanda keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdən əmtəə axınlarının artması qarşılığında inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin gələcəkdə antidempinq prosedurlarından istifadə etməklə sərt himayəçilik tədbirlərini həyata keçirəcəyi istisna edilmir.

Növbəti problem ümumiyyətlə inkişaf etməkdə olan ölkələrlə yanaşı transformasiya və restrukturizasiya prosesində olan, o cümlədən, postsovet ölkələri üçün də səciyyəvidir. Bu istehsalın strukturunun təkmilləşdirilməsi və ixracyönümlülüyünün təmin edilməsi problemidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu ölkələrin iqtisadiyyatında hələ F.Perru tərəfindən ifadə olunmuş “gerilik üstünlükləri” qanunu fəaliyyət göstərməyə başlayır. O qeyd edirdi ki, iqtisadi strukturun modernləşdirilməsi o zaman mümkün olur ki, bu proses artıq bərqərar olmuş mövcud strukturla məhdudlaşmayaraq yeni formalaşan sahələri əhatə etmiş olsun. Məhz, bu zaman arzuolunan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış, milli maraqların və milli potensialın reallaşdırılmasına istiqamətlənmiş iqtisadi strukturun yaradılması üçün real zəmin yaranır.

Ayındır ki, ixracın həcmi və strukturu iqtisadiyyatın mövcud strukturundan asılıdır, lakin burada ölkənin xarici bazarlarda üstünlük təşkil etməsi üçün kifayət qədər potensiala malik olmasının əsas şərt kimi qəbul olunması unudulmamalıdır. Üstünlük təşkil etməyən iqtisadiyyatlar isə xarici bazarlara inteqrasiya etmək və çıxış kanallarının formalaşdırılması zərurətilə qarşılaşırlar ki, bu da öz növbəsində milli iqtisadi strukturun formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə əks təsir göstərir.

Cəmiyyətin iqtisadi strukturunda bu cür kanalların mövcudluğu milli iqtisadiyyatın beynəlxalq ixtisaslaşmış sektorlarının formalaşması, həmçinin ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı ilə əlaqələndirilir.

Milli iqtisadiyyatın beynəlxalq ixtisaslaşmış sektorlarının ümumi əsaslarının müəyyən edilməsi və praktiki mexanizmlərinin formalaşması beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminin məntiqinə uyğun baş verir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün əsas

mahiyyət xarakteristikaları dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir şəraitində istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması və kooperasiyası kimi parametrlərindən istifadə edilməsini ön plana çəkir.

Milli iqtisadiyyatların beynəlxalq ixtisaslaşmış sektorlarının tədqiqi ölkənin dünya təsərrüfatında mövqeyinin möhkəmlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu əsasda dövlətin dünyada gedən iqtisadi proseslərdə, o cümlədən ixrac-idxal əməliyyatlarında rolu və iştirakının qısa, orta və uzunmüddətli imkanları müəyyən edilir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün (BƏB) mahiyyətini əks etdirən ənənəvi tərif qəbul edərək, diqqəti onun dünya bazarında ölkənin üstünlükləri probleminə aid olan aspektinə yönəltmək istərdik. Söhbət BƏB-in ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq yaratdığı imkanlardan gedir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər dünya bazarında fərqli üstünlüyə malik olan və bu və ya digər parametrlərə görə bir-birindən fərqlənən iqtisadiyyatlar arasında olan münasibətləri ifadə edir. Bununla onlar güclü və zəif inkişaf etmiş ölkələrə və sonuncuların iqtisadi inkişafının daha çox xarici faktordan asılı olmalarını şərtləndirir. Eyni zamanda iqtisadiyyatın global kontekstdə aparıcı mövqeyə yiyələnməsi prosesində ölkənin ilkin mərhələdə beynəlxalq ticarətdən asılılıq dərəcəsi o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin hökmran mövqeyə artıq yiyələnmiş iqtisadiyyatlar beynəlxalq ticarətdən daha yüksək dərəcədə asılı olurlar.

Transformasiya şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasətinin prioritetləri və istiqamətləri

Azərbaycanın ixrac siyasətinin prioritet istiqamətlərinin axtarışı nəinki milli iqtisadiyyatın inkişafının təsirli xarici amillərinin təmin edilməsi üçün, eləcə də, struktur islahatların həyata keçirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Əsasən ölkələrin ixrac yönümlüliyünün gələcək inkişaf prioritetləri və istiqamətlərindən asılı olan effektiv bazar islahatlarının həyata keçirilməsi, eyni

zamanda, ölkədəki makroiqtisadi situasiyanın dayanıqlığı, ictimai istehsalın mövcud strukturu ilə təmin edilir.

Qlobal rəqabətin güclənməsi və bazar strategiyasının diversifikasiyası şəraitində beynəlxalq iqtisadi proseslərin müasir qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi açıq iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafı üçün praktiki əhəmiyyətli məsələdir. Bununla əlaqədar olaraq, D.Lukyanenko qeyd etmişdir ki, “qlobal iqtisadi inkişafın yeni meyllərinin, qanunauyğunluqları və qanunlarının dərinlən öyrənilməsi milli və beynəlxalq proqramların, transformasiya, siyasi və iqtisadi sistemlərin inkişaf strategiyalarının hazırlanmasının əsas istiqamətidir”, bu problemin “müasir biliklər səviyyəsində nəzərdən keçirilməsi əsas konseptual konstruksiyaların və elementlərin müəyyən edilməsinə imkan verir ki, bundan da belə nəticə çıxır ki, qlobal iqtisadiyyat bütöv sistem kimi tədqiq edilməlidir”.

Hazırda makroiqtisadi təhlilin gedişatında biz tez-tez beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas forması olan xarici ticarət problemlərilə rastlaşırıq. Burada xarici ticarətin istehsalın, məşğulluğun, qiymətin və digər dəyişənlərin səviyyəsinə təsiri nöqtəyi-nəzərindən makro yanaşma və xarici ticarətin liberallaşdırılması nəticəsində yaranan iqtisadi agentlərin qazanc və itkiləri nöqtəyi-nəzərindən beynəlxalq mübadiləyə cəlb edilən ayrı-ayrı mal bazarlarının mikro təhlili bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Belə ki, məlum olduğu kimi, ixracın və idxalın həcmi ümumi daxili məhsulun (ÜDM), məşğulluğun və digər makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsinə, eləcə də bütövlükdə makroiqtisadi tarazlığa birbaşa təsir göstərə bilər. Xaricdə yerli məhsullara tələbin çoxalması ilə əlaqədar olaraq, ixrac sahələrində istehsalın artımı ölkənin ÜDM-in həcmi yüksəldir. Əksinə, idxalın artımı digər ölkədə istehsal olunan məhsullara daxili tələbin bir hissəsini sındırır və beləliklə də daxili istehsalın stimulu azalır ki, bu da ÜDM-in aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Hazırda beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrində birinci planda rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi və saxlanılması problemi dayanır. Dünya bazarında liderliyə nail olmaq və onu qoruyub saxlamaq üçün yüksək keyfiyyətli məhsul

təklif etmək və qiymət rəqabətinə davam gətirə bilmək lazımdır. Həqiqətən də, hazırda heç bir ölkə əmtəə və xidmətlərin bütün nomenklaturası üzrə rəqabətcabiliyyətli ola bilməz və heç bir ölkənin nail olduğu rəqabət üstünlüklərini bütün dövrlərdə qoruyub saxlamasına zəmanəti yoxdur. Rəqabət üstünlükləri daim qorunmalı, himayə edilməli və genişləndirilməlidir.

Milli iqtisadiyyat sahələrinin rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılması prosesində əsas rolu dövlət oynayır və onun rolu bu prosesin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif olur. Buna aid ola bilər: məqsədli kapital qoyuluşları; ixracın həvəsləndirilməsi; kapital axınlarının birbaşa tənzimlənməsi; ilkin mərhələdə daxili istehsalın müvəqqəti müdafiəsi və rəqabətin stimullaşdırılması; vergi sistemi vasitəsilə dolayısı ilə tənzimləmə, bazar infrastrukturalarının və bütövlükdə biznes üçün informasiya bazalarının inkişaf etdirilməsi; elmi-tədqiqatların maliyyələşdirilməsi; təhsil müəssisələrinə yardım göstərilməsi və s. Təcrübə göstərir ki, heç bir ölkədə rəqabətcabiliyyətli sahələrin yaradılması dövlətin bu və ya digər formada iştirakı olmadan baş verməmişdir. Bu xüsusilə keçid iqtisadiyyatı sistemləri üçün aktualdır, çünki, xüsusi sektorun nisbətən zəifliyi onlara qısa müddət ərzində rəqabət üstünlüklərinin zəruri amillərini formalaşdırmağa və dünya bazarında yer tutmağa imkan vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, hökumətin rolu o vaxt müsbət ola bilər ki, o, uyğun gələn siyasəti seçir və işləyib hazırlayır. Əgər hökumətin hazırladığı siyasət ölkənin iqtisadi inkişafına kömək etmirsə, onda onun rolu mənfidir.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri adətən praktiki məqsədlərə bağlıdır: iqtisadi faydanın əldə edilməsi, milli istehsalın artımının təmin edilməsi. Praktikada vahid, ümumi qəbul edilmiş beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi mövcud deyil. Yuxarıda qeyd olunmuş nəzəriyyələrlə yanaşı digər alternativ konsepsiyalar, müddəalar və prinsiplər işlənib hazırlanır və istifadə edilir. Mövcud nəzəriyyələrin heç birində xarici ticarət axınlarına, onun dinamikası və strukturuna təsir göstərən bütün amillər nəzərə alınmır. İqtisadi nəzəriyyədə təcrübələr ümumiləşdirilir, prinsiplər müəyyən edilir, lakin hazır reseptlər yoxdur. Ona görə də, müxtəlif nəzəriyyələri

ümumiləşdirərək belə nəticə çıxarmaq olar ki, hər bir ölkə özü üçün adekvat xarici ticarət siyasəti hazırlayır.

Xarici ticarət beynəlxalq mübadilədə iştirak edən hər bir ölkə üçün müəyyən fayda gətirir və əhalinin ayrı-ayrı qruplarının maraqlarına müxtəlif dərəcədə toxunur. Ticarət ölkədə bol olan resurslardan geniş istifadə etməklə istehsal olunan məhsulların ixracı və eləcə də, istehsalı üçün zəruri resursları olmayan və ya kifayət etməyən əmtəə və xidmətlərin idxalı zamanı ölkəyə fayda gətirir. Hazırda ticarət – yalnız əmtəələrin deyil, həmçinin maliyyə, telekommunikasiya, nəqliyyat, turizm, hüquq və məsləhət xidmətlərinin mübadiləsini, eləcə də işçi qüvvəsinin və s. miqrasiyasını əhatə edir.

Xarici ticarətin inkişafı ölkənin nisbi üstünlüyə malik olduğu məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmasına imkan verir. Beləliklə də, ticarət edən ölkədə istehsalın strukturu və deməli, istehsal amillərinə tələbin strukturu dəyişikliyə məruz qalır.

Ayrı-ayrı mal bazarlarında və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatında müxtəlif ölkələr müxtəlif mövqe tuturlar. Öz maraqlarının müdafiəsi üçün beynəlxalq ticarətin hər bir iştirakçısı müəyyən təsir göstərməyə, yəni bu sahədə müəyyən siyasət aparmağa cəhd edirlər.

Xarici ticarət siyasəti nədir? T.A.Aqapova görə, xarici ticarət siyasəti idxal və ya ixraca vergilər, subsidiyalar və birbaşa məhdudiyyətlər tətbiq etmək vasitəsilə xarici ticarətin həcmnin dövlət tənzimlənməsi ilə əlaqədar hökumətin büdcə-vergi siyasətinin nisbətən müstəqil istiqamətidir.

Bu tərif xarici ticarət siyasətinin mahiyyətini açmır, maliyyə xarakteri daşıyır və nə üçün ABŞ, Yaponiya, Fransa kimi sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük rüsumları dövlət büdcəsinin az bir hissəsini, təqribən 1%-ni təşkil edir, nə üçün ABŞ və digər ölkələrin ərazilərinə bir çox məhsullar gömrük rüsumu tutulmadan idxal edilir, eyni zamanda bəzi mallardan (ümumi əmtəə nomenklaturasının 5%-i) yüksək rüsumlar tutulur (tütün məmulatları və içkilər)

kimi sualları izah etmir. Qeyd etmək lazımdır ki, adıçəkilən ölkələr hazırda dövlət büdcəsinə gəlir gətirməyən qeyri-tarif tədbirlərinin tətbiq edilməsinə tez-tez meyl edirlər.

Bu problemə digər baxış Pol Samuelson və Ronald Conson tərəfindən işlənib hazırlanmış spesifik amillər nəzəriyyəsində əks edilmişdir. Nəzəriyyədə əsaslandırılır ki, ticarət siyasəti gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi alətidir. Bu siyasətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ticarət maneələrinin tətbiq edilməsi zamanı cəmiyyətin bəzi seqmentləri digərlərin maraqlarının sıxışdırılması hesabına fayda əldə edirlər ki, bu da müəyyən qrup əhalinin dəstəyini alan hər hansı bir siyasi partiyanın həyata keçirdiyi proteksionizm siyasətindən başqa bir şeyi ifadə etmir. Xarici ticarətin gəlirlərin bölüşdürülməsinə təsiri onunla izah edilir ki, resurslar sahələr arasında dərhal və əlavə xərclər olmadan yerini dəyişə bilmir. Sahələr tətbiq edilən istehsal amillərinə görə fərqlənilirlər: ölkədə istehsal olunan mal dəstində dəyişikliklər bir istehsal amilinə olan tələbi azaldır və digərinə olan tələbi yüksəldir. Ona görə də, xarici ticarət həmişə birmənalı olaraq o qədər də faydalı olmur. Baxmayaraq ki, xarici ticarət bütövlükdə bütün ölkələrə faydalıdır, lakin o bəzən, heç olmazsa qısamüddətli planda ölkə daxilində çoxlu əhali qruplarına ziyan vura bilər. Məhz ona görə də tez-tez görmək olar ki, ticarətdən zərər çəkmiş ayrı-ayrı sosial qruplar necə hökumətin ticarəti məhdudlaşdırmasına və öz gəlirlərini müdafiə etməsinə nail olurlar.

Gəlirlərin bölüşdürülməsi hər bir ölkənin xarici ticarət siyasətinin hazırlanması zamanı mühün rol oynayır və eyni zamanda ticarət siyasətinə istənilən realist yanaşma hazırda mövcud olan siyasi maraqları nəzərə almaya bilməz.

Pol Samuelson və Ronald Consonun xarici ticarət siyasətinə verdikləri tərifi müxtəlif sosial qrupların maraqlarının bölüşdürülməsi nəzərə çarpdırılır və bütövlükdə ölkə üçün xarici ticarətin mürəkkəbliyi bütün genişliyi ilə əks olunmur. Müəllif hesab edir ki, V.İ.Fomiçevin tərifi müəyyən dərəcədə tələblərə cavab verir.

V.İ.Fomiçevə görə, “xarici ticarət siyasəti bir dövlətin digər dövlətlərlə ticarət münasibətlərinə məqsədyönlü təsiridir”.

Daha sonra, V.İ.Fomiçev izah edir ki, xarici ticarət siyasətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır: ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşulması dərəcəsi və üsullarının, ixrac və idxalın həcmnin, xarici ticarətin strukturunun, ixrac və idxal qiymətlərinin nisbətlərinin dəyişdirilməsi və ölkənin lazımi resurslarla (xammal, enerji və s.) təmin edilməsi.

Bəzi məqsədlər, məsələn, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşulması dərəcəsi və üsullarının dəyişdirilməsi uzunmüddətli xarakterə malikdir. Digər məqsədlərə, məsələn, ixrac və ya idxalın həcmnin dəyişdirilməsinə daha qısa aralıq vaxt ərzində nail olmaq olar.

Müasir dünyada müxtəlif ölkələr milli maraqlardan irəli gələrək müxtəlif xarici ticarət siyasətinə malik olurlar. Baxmayaraq ki, məzmununa görə onlar müxtəlif ölkələrdə bir-birindən fərqlənirlər, lakin azad ticarət siyasəti və ya proteksionizm siyasəti çərçivəsindən kənara çıxa bilmirlər.

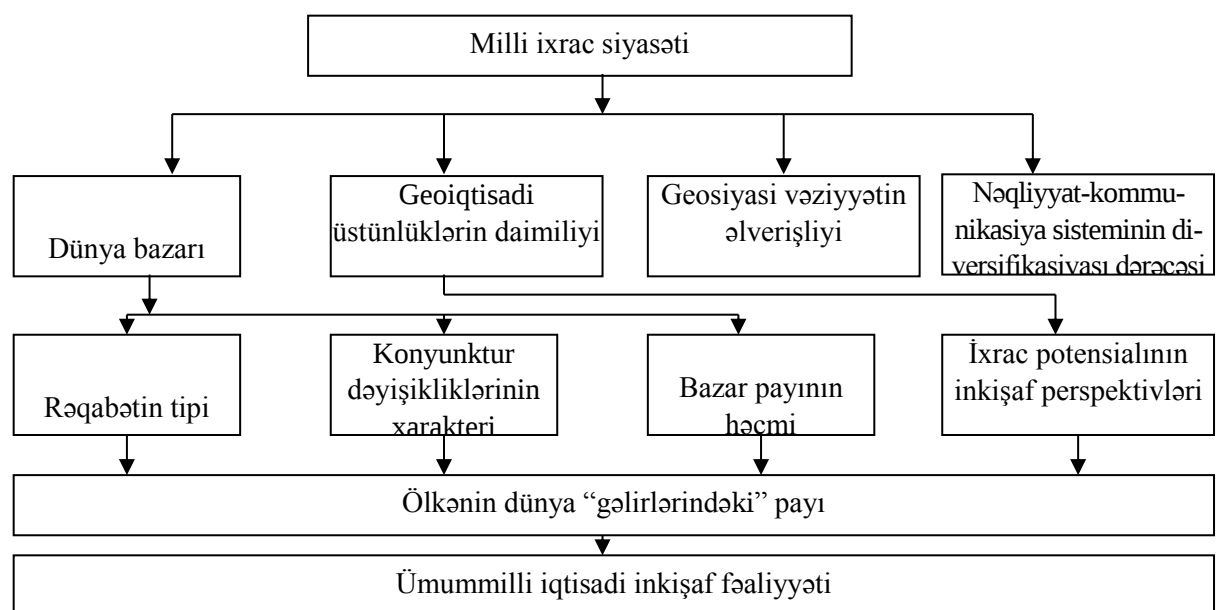
Əgər azad ticarət siyasəti zamanı dövlət əsas tənzimləyici rolu bazara həvalə edərək xarici ticarətə bilavasitə təsir göstərməkdən imtina edirsə, proteksionizm siyasəti daxili iqtisadiyyatın xarici rəqabətdən qorunmasına istiqamətlənir. Azad ticarət siyasətindən fərqli olaraq, proteksionizm bazar qüvvələrinin sərbəst təsirini kənar edir. Çünki, dünya bazarında ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi potensialı və rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsi müxtəlif olduğundan, bazar qüvvələrinin sərbəst təsiri daha az inkişaf etmiş ölkələr üçün zərərli ola bilər.

Azad ticarət resursları iqtisadiyyatın nisbi üstünlüyə malik olan sahələrinə yönləndirə bilir və eyni zamanda o, ölkənin istehlak imkanlarının genişlənməsinə imkan verir. Belə ki, effektiv istehsal böyük gəlir gətirir və beləliklə də, digər ölkələrdən daha çox mal və xidmət almağa imkan yaradır. Azad ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi beynəlxalq iqtisadi mübadilədən əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin fayda əldə etməsinə imkan verir. Lakin heç vaxt və dünyanın heç bir

yerində sırf azad ticarət siyasəti tətbiq edilməmişdir. Eyni zamanda proteksionizm ölkədə istehsalın müəyyən sahələrinin inkişafına səbəb olur. Aqrar ölkələrdə proteksionizm sənayeləşmənin zəruri şərti hesab edilir. Bundan əlavə, proteksionizm zamanı işsizlik müəyyən dərəcədə azaldılır. Lakin, bu siyasətin uzun müddət davam etdirilməsi ölkəni iqtisadi durğunluğa gətirib çıxara bilər. Belə ki, xarici rəqabətin aradan qaldırılması zamanı ölkə sahibkarlarının istehsalın texniki səviyyəsinin və effektivliyinin yüksəldilməsinə marağı zəifləyir.

İxrac siyasətinin ümumilli inkişaf prosesi ilə əlaqəsinin blok sxemi

Sxemdən də görə bilərik ki, qeyd olunan tərəflərin arasında effektiv bağlılıq, və yaxud ixrac siyasətinin müsbət nəticələnməsi və gözlənilən səmərəliliyi, eyni anda həm endogen, həm də ekzogen amillərin təsiri altındadır. Məhz bu

ümumləşdirmənin daxili məntiqindən çıxış etməklə belə nəticəyə gəlmək olar ki, qloballaşmanın intensiv hal aldığı bugününümüzdə ölkənin ixrac siyasəti yetəri qədər cəld olmalı, dəyişkən vəziyyətə uyğunlaşmalı və əsas olaraq rəqabət üstünlüyünün yaradılması və həmçinin qorunması istiqamətində tətbiq edilməlidir.

Sənaye potensialının struktur yenidən qurulmasının həyata keçirilməsi üçün lazımi nəzəri baza tədqiq edilmişdir və bir sıra sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Lakin xarici iqtisadi əlaqələrin, dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə proseslərinin və

s. müvafiq inkişaf proqramları ilə uzlaşmadığından onların təsir qüvvəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bununla yanaşı, dövlətin sənaye siyasətinin təsirli konsepsiyalarını və dünya bazarında daxili istehsal məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyini təmin edəcək sənaye və elmi-texniki inkişafın Azərbaycan üçün prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi əsasında informasiya tutumlu istehsalın formalaşdırılmasının uzunmüddətli strategiyasını işləyib hazırlamaq lazımdır.

Belə siyasət sənayenin prioritet istiqamətləri üzrə rəqabətqabiliyyətli istehsalın yaradılması, kadr və elmi-texniki potensialın maksimum qorunması və artırılması, dövlətin tənzimləyici funksiyalarının gücləndirilməsi, daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsi və istifadəsi məqsədilə əlverişli şəraitin yaradılması üçün dövlətin intellektual, maliyyə və maddi resurslarının hərtərəfli mobilliliyini (səfərbərliyini) tələb edir.

Transformasiya şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasətinin prioritetləri və istiqamətlərinin aparılmış tədqiqi tamamilə praktiki əhəmiyyət daşıyan, eləcə də metodoloji xarakterli bir sıra nəticələr çıxarmağa imkan verir:

1. Azərbaycanın ixrac siyasətinin prioritetləri və istiqamətlərinin formalaşdırılmasına ümumi yanaşmalar aşağıdakılara əsaslanmalıdır:

- Coğrafi mövqeyi, beynəlxalq əmək bölgüsündə ənənəvi yeri, qazanılmış texnoloji, infrastruktur üstünlükləri, hasilat sektoru sayəsində Azərbaycan dünya iqtisadi məkanında öz mövqeyini yaxşılaşdırması üçün güclü sənaye-ixrac potensialı formalaşdırmaq imkanına malikdir;

- Buna yalnız ikinci dərəcəli üstünlüklərdən istifadə etməklə milli iqtisadi strukturların gələcək inkişafı istiqamətində əsaslandırılmış milli siyasətin həyata keçirilməsilə nail olmaq mümkündür. İqtisadiyyatın bazar transformasiyasının müasir mərhələsində ixracyönümlü istehsalın dövlət tərəfindən himayə edilməsi və stimullaşdırılması amili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

- İnkişafın təxirəsalınmaz istehsal və sosial tələbatlarının həll edilməsi və milli sahələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi üçün maliyyə resurslarının

daxil olması mənbələri müstəqil Azərbaycana miras qalmış neft hasilatı və sənaye kompleksi bazasında yaradılmış ixrac potensialının reallaşdırılmasından daxil olan gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinə dövlət tərəfindən xüsusi yanaşma hesabına formalaşdırılmalıdır;

- İxrac siyasətinin əsas strateji istiqamətləri aşağıdakılar olmalıdır: taktiki planda – milli iqtisadiyyatın tam formalaşması və tədricən onun struktur yenidən qurulması üçün ənənəvi satış bazarlarında ixracın həcmının artırılması, idxalın valyuta ilə ödənilməsi, Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və s; strateji planda – Azərbaycanın potensial olaraq böyük ixrac imkanlarının reallaşdırılması üçün uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünün əsaslarının yaradılması;

- Azərbaycanın sənaye-ixrac potensialının formalaşdırılması iqtisadi təhlükəsizlik və iqtisadi suverenlik tələblərinə cavab verməlidir.

2. Azərbaycanın əsas iqtisadi partnyor-ölkələrinin müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır:

- Bu məsələ dövlət siyasətinin əsas vəzifələri sahəsinə aid edilməlidir, çünki o, ümummilli maraqların prioritetliyi tələbinə cavab verməlidir ki, bu da özünü milli iqtisadiyyatın müəyyən strukturunda göstərməyə bilməz;

- Hakim mövqeyə malik ölkələrlə əməkdaşlıq qeyri-paritet şərtlərlə həyata keçirilir, iqtisadi asılılığa və milli iqtisadiyyatın enerji-xammal əlavəsinə (xidmətçi iqtisadiyyata) çevrilməsinə səbəb olur; bərabər iqtisadi imkanlara malik ölkələrlə əməkdaşlıq texnoloji tərəqqi üçün resurs bazasını formalaşdırmağa və hakim mövqeli ölkələrlə paritet əlaqələrin qurulmasına imkan yaradır.

Həyata keçirilməli olan proseslər

Beynəlxalq qəbul olunmuş qaydalara əsasən isə qida sənayesinin potensial inkişafını təmin etmək üçün ölkələr bu etaplar həyata keçirməlidir:

(a) idxalın azaldılması yolu ilə özünə inamın artırılması;

(b) xüsusilə kənd yerlərində məşğulluq təmin etmək;

- (c) kənd inkişafını stimullaşdırmaq;
- (d) istehsalçıya daha yaxşı bazar imkanları təmin etmək;
- (e) hazır və yarı bitmiş məhsulların ixracı ilə xarici valyuta qazanmalarının artırılması;
- (f) şəhər ərazilərinə əhali köçünü azaltmaq;
- (g) kənd və şəhər ərazilərində investisiya imkanlarının artırılması.

Təbii ki, ölkə alışqanlıqlarının, mövcud və mövcud ola biləcək potensialın, iqtisadi vəziyyətin nəzərə alınması və uyğunlaşdırılması nəticəsində uğurlu nəticələrin əldə olunması düşünürəm ki, qaçınılmazdır.

NƏTİCƏ

1. Rəqabət mübarizəsinin daha da güclənməsi prosesləri texnoloji inkişafın müxtəlif səviyyələrinə aid olan ölkələr arasındakı münasibətlərin tamamilə yeni məzmunlu məntiqi ilə də xarakterizə edilir. Belə ki, sənayecə inkişaf etmiş aparıcı ölkələr arasındakı münasibətlər şirkətlər arasında qarşılıqlı uyğunlaşma zərurətindən, ixtisaslaşmış istehsalın tənzimlənməsinin innovasiya-investisiya mexanizmlərinin və əməkdaşlığın detallar və vəsilələr üzrə qarşılıqlı bağlılığının axtarılması zərurətindən doğduğu halda, inkişaf etməkdə olan, eləcə də tranzitiv inkişaf mərhələsində olan ölkələrlə qarşılıqlı münasibətlər faktorların paylanması prinsipləri üzərində qurulur. Problemin qeyd edilən tərəfi mahiyyət dəyişkənliyi fonunda “liberal tənzimləmə” zəruriliyinin ön plana çıxması idxal-ixrac siyasətinin

üsul və metodlarının kifayət qədər geniş spektrdə diversifikasiya olunmasını şərtləndirən başlıca amildir.

2. Ümumdünya ticarətinin müasir sistemi yalnız ölkələrin dünya iqtisadi birliyinə integrasiyasının mühüm aləti və beynəlxalq kooperasiya əlaqələrinin inkişafının indikatoru deyil, həm də ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının sektorial inkişafının mühüm amili kimi çıxış etməkdədir. Ümumdünya ticarət sisteminin sektorial inkişaf şəraitinə operativ təsiri nöqteyi-nəzərdən xüsusilə “həssas” olan sosial-iqtisadi sistemlərin transformasiyası mərhələsində olan ölkələrin iqtisadiyyatıdır.

3. Azərbaycanın ixracının əsasən təbii resurslar (karbohidrogen ehtiyatları) üzərində qurulduğunu nəzərə alaraq ixrac fəaliyyətinin ekoloji determinantlarının əhəmiyyəti daha da artır. Ətraf mühitin daha da pisləşməsi və insanın iqtisadi fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin artması ilə əlaqədar olaraq yaranan beynəlxalq öhdəliklər kompleksi təsərrüfat həyatının bütün səviyyələrinə obyektiv olaraq təsir göstərir.

İnkişafın ekoloji şəraitinin pisləşməsi və milli istehsal sistemləri tərəfindən ətraf mühitə təsirin artması enerji və material istehsalının optimallaşdırılmasının zəruriliyini müəyyən edir. Optimallaşdırma məsələsi iqtisadiyyatı ixrac yönümlü istehsal proseslərində enerjinin qeyri-effektiv istehlakı ilə xarakterizə edilən postsovet ölkələri üçün xüsusilə aktualdır. Enerjinin qeyri-effektiv istehlakı öz növbəsində milli ixtisaslaşmanın mövcud enerji sərfiyyatı effektivlik səviyyəsini aşağı salır.

4. Ölkəmizin sənaye-ixrac potensialının yaradılmasının önəmli istiqamətlərindən biri ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi olmalıdır: qeyd edilən potensialın konfiqurasiyası milli iqtisadi potensialın avtonomluq, (qapalılıq deyil, idarə edilməsi nöqteyi-nəzərdən), keyfiyyətlik və müstəqillik (izolyasiya edilməmək) şərtlərilə ziddiyyətə girməməlidir.

5. Ölkənin açıq tipli iqtisadiyyatının tənzimlənməsi mexanizminin optimallaşdırılması, onun iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması

məsələləri sahə, sənaye və elmi-texniki siyasətin əsaslandırılmış prioritetlərinin müəyyənedilməsi və onların praktiki cəhətdən həyata keçirilməsini tələb edir. Resursların maksimal həcmindən istifadəyə əsaslanan ekstensiv inkişaf modelindən istehsalatda və idarəetmədə yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan innovasiya inkişaf modelinə keçidi reallaşdırmaq zəruridir. Praktiki baxımdan bu keçidin reallaşdırılması sosial-iqtisadi, təşkilati və hüquqi alətlərdən istifadəni nəzərdə tutur ki, bu da enerjiyə və resurslara qənaət edən ekoloji texnologiyaların geniş yayılmasına, ölkənin elmi-texniki potensialının inkişafı və istifadəsi əsasında rəqabət qabiliyyətli yeni növ məmulatların istehsalına və reallaşdırılmasına gətirib çıxarmalıdır.

Tənzimləmə fəaliyyətinin və kommersiya işinin effektivliyinin artırılması perspektivləri inkişafın, istehsalın və ticarətin informasiyalaşdırılması ilə əlaqədardır. Bu baxımdan İnternet şəbəkəsinin resurslarından, elektron ticarətin potensialından, müəssisələr və şirkətlər səviyyəsində effektiv kooperasiyanın yaradılmasının informasiya vasitələrindən istifadə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

6. Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın beynəlxalq ixtisaslaşmış sektorlarının formalaşdırılması investisiya vasitələrinin çatışmazlığını nəzərə alaraq milli iqtisadiyyatın baza, strukturyaradıcı sahələrinə bağlanmalıdır. Bu isə müvafiq müştərək ixrac istehsalının sürətli şəkildə formalaşdırılmasının əsası ola bilər. Eyni zamanda yüksək texnologiyalı ixrac potensialının fəal şəkildə formalaşdırılması və geniş şəkildə yayılması mexanizmini işləyib hazırlamaq və tətbiq etmək lazımdır. Bu prosesdə dövlətin fəal iştirakı olmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ixrac yönümlü istehsalın inkişaf meyilləri bu gün informasiya-hesablama texnologiyaları və fəaliyyət növləri ilə müəyyən edilir.

İxrac potensialının reallaşdırılması strategiyasının tərkib hissəsi tarazlaşdırılmış gəlir siyasəti və ölkədə əmək məhsuldarlığının tez bir zamanda artırılmasına hesablanmış sənaye siyasəti olmalıdır.

7. İnnovasiyalı tənzimləmə və innovasiyalı kommersiya fəaliyyəti praktikada yeniliklərin reallaşdırılmasına istiqamətlənən rəşional investisiya siyasətinin vasitələri ilə reallaşdırılır. Bu zaman kapitalın yüksək texnologiyalı sahələrə

axınının stimullaşdırılması zərurətini nəzərə almaq lazımdır. İqtisadiyyatın «kütləvi» liberallaşdırılması konsepsiyasını kənara qoyaraq milli sənayenin stimullaşdırılmasını həyata keçirmək, lazım gəldikdə isə onun yüksək texnoloji sənaye sektorlarının yaradılmasına mərhələsində xarici rəqabətdən müdafiə etmək zəruridir.

İstinadlar

Begg, David, Stanley Fischer, Economics, 5.ed., England, McGraw-Hill Book Rudiger Dornbusch: Company, 1997.

İlkin, Akın: Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi, 2.bs., İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, Yayın No.:384, 1976.

Root, Franklin R.: International Trade and Investment, 7.ed., Ohio, South-Western Publishing, 1994

Şanlı, Bahar: Sanayileşme Stratejileri ve Türk Dış Ticareti, İstanbul, 1997.

Balassa, Bela: “Gelişmekte Olan Ülkelerde Dışa Açılma ve Döviz Kuru Politikaları” , Çev.A. Nejat Coşkun, Dışa Açık Ekonomi Üzerine Makaleler, Maliye ve Gümrük Bakanlığı Yayınları, Yayın No.:270, 1986,

Hancock, William Keith: “The Under-developed Economies”, The Economic History Review, Vol.:6, No.:3, 1954,

Murphy, Kevin M., “Industrialization and Big Push”, The Journal of Andrei Shleifer, Robert Economy, Vol.:97, No.:5, 1989, s.1003-1026.

Aghion, P., Boulanger, J., Cohen, E. (2011). Rethinking Industrial Policy, Bruegel Policy Brief, 04/2011.

Banerjee, A., Newman, A. (1993). Occupational choice and the process of improvement, Journal of Political Economy, 101, 274–298

Jenkins, R. (1991). The Political Economy of Industrialization: A Comparison of Latin American and East Asian Newly Industrializing States, Development and Change 22(2):197–231

https://www.mitsui.com/mgssi/en/report/detail/_icsFiles/afieldfile/2016/10/20/1607m_takashima_e.pdf

